

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Філологічний факультет кафедра літератури

**Проблема голодомору в романі Уласа Самчука «Марія» та повістях
Тодося Осьмачки «Ротонда душогубців», «План до двору», «Старший
боярин»: концепції художнього розкриття тоталітарних злочинів.**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищий освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу 601 групи

Лупашко Ілона Олександрівна

Керівник: кандидат філологічних наук,

Івончак П.Є.

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол №_____від _____2024 р.

Зав.кафедрою _____доц. Мальцев В.С.

Чернівці - 2024

Анотація

Магістерська робота присвячена аналізу проблеми Голодомору 1932–1933 років та інших тоталітарних злочинів, відображених у романі Уласа Самчука *«Марія»* і повістях Тодося Осьмачки *«Ротонда душогубців»*, *«План до двору»*, *«Старший боярин»*.

У роботі досліджується, як митці художньо осмислюють одну з найбільших трагедій української історії, використовуючи символіку, психологізм та історичні реалії. Автори творів порушують питання духовного, морального і фізичного знищення українського народу, що стало наслідком сталінського режиму, і розкривають складні соціально-психологічні колізії персонажів, поставлених перед екзистенційним вибором. Робота акцентує увагу на естетичних особливостях творів: епічності й документальності в *«Марії»*, а також символізмі й модерністському підході в повістях Осьмачки. У дослідженні визначено їхній внесок у збереження історичної пам'яті та відображення національної ідентичності.

Практичне значення роботи полягає у можливості її використання в освітньому процесі для глибшого розуміння еміграційної літератури, української історії та культури. Робота також відкриває нові перспективи для подальших досліджень літературних концепцій, що висвітлюють тоталітарні злочини.

Ключові слова: Голодомор, Улас Самчук, Тодось Осьмачка, тоталітарні злочини, роман *«Марія»*, *«Ротонда душогубців»*, *«План до двору»*, *«Старший боярин»*, історична пам'ять, символіка, психологізм, національна ідентичність, еміграційна література, українська культура, сталінський режим.

Анотація

The master's thesis is devoted to the analysis of the problem of the Holodomor of 1932–1933 and other totalitarian crimes reflected in Ulas Samchuk's novel "Maria" and Todos Osmachka's stories "Rotunda of the Murderers", "Plan to the Courtyard", "Senior Boyarin".

The work examines how artists artistically interpret one of the greatest tragedies in Ukrainian history, using symbolism, psychologism and historical realities. The authors of the works raise the issue of the spiritual, moral and physical destruction of the Ukrainian people, which was a consequence of the Stalinist regime, and reveal the complex socio-psychological conflicts of the characters, faced with an existential choice. The work focuses on the aesthetic features of the works: epicness and documentary nature in "Maria", as well as symbolism and the modernist approach in Osmachka's stories. The study identifies their contribution to the preservation of historical memory and the reflection of national identity.

The practical significance of the work lies in the possibility of its use in the educational process for a deeper understanding of emigration literature, Ukrainian history and culture. The work also opens up new prospects for further research into literary concepts that highlight totalitarian crimes.

Keywords: Holodomor, Ulas Samchuk, Todos Osmachka, totalitarian crimes, novel "Maria", "Rotunda of the Murderers", "Plan to the Court", "Senior Boyar", historical memory, symbolism, psychologism, national identity, emigration literature, Ukrainian culture, Stalinist regime.

Кваліфікаційна робота ОР «Магістр» містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____Ілона ЛУПАШКО

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. РОМАН-ХРОНІКА «МАРІЯ»: ХУДОЖНЯ КОНЦЕПЦІЯ РОЗКРИТТЯ ПРОБЛЕМИ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ	13
Висновки до 1-го розділу.....	32
РОЗДІЛ II. ПОВІСТІ ТОДОСЯ ОСМАЧКИ «РОТОНДА ДУШОГУБЦІВ» ТА «ПЛАН ДО ДВОРУ»: АВТОРСЬКА ВІЗІЯ РОЗКРИТТЯ ТОТАЛІТАРНИХ ЗЛОЧИНІВ.....	33
Висновки до 2-го розділу.....	46
РОЗДІЛ III. ПОВІСТЬ ТОДОСЯ ОСМАЧКИ «СТАРШИЙ БОЯРИН», ЯК ТВІР – ПЕРЕДБАЧЕННЯ МАЙБУТНІХ ТОТАЛІТАРНИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ.....	47
Висновки до 3-го розділу.....	61
РОЗДІЛ IV. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ УЛАСА САМЧУКА ТА ТОДОСЯ ОСМАЧКИ В РАКУРСІ ЗАЯВЛЕНОЇ ТЕМИ.....	63
4.1. Формування історичної пам'яті як освітня проблема	63
4.2. Розгорнутий план-конспект уроку «Урок позакласного читання. Улас Самчук роман «Марія», розкриття проблеми голодомору крізь призму літератури.».....	69
Висновки до 4-го розділу.....	75
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСКИ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	81

Вступ

Українському письменству 20-30-х та 40-50-х років XX століття випало пережити велику смугу тяжких випробувань. Безповоротно відійшов і у минуле досить яскравий літературний процес попередніх десятирічч з розмаїтими жанрово-стильовими пошуками. Відтак, країну затопили криваві хвилі червоного більшовицького терору. Сумна статистика свідчить, що серед репресованих письменників колишнього Радянського Союзу половина – українці. Одні підлягали негайному розстрілові, інші – заслання на Соловки, ще когось на Колиму. Про справжню творчість, про дух відродження вже не йшлося. Над цвітом української культури нависла смертельна небезпека. У 30-ті роки сталінські репресії стали звичним явищем, сприяючи посиленню атмосфери постійного страху в суспільстві.

Доля української літератури переплетена з історією України. У світовій літературі важко знайти подібний приклад, коли жива мова великого народу зазнавала систематичних заборон і переслідувань. Цей культурний геноцид тривав століттями. Достатньо згадати укази російських царів: Петра I, який заборонив українське книгодрукування, Катерини II, що заборонила викладання українською мовою, а також Валуєвський циркуляр, Емський указ та інші акти утисків.

Разом із штучним голодомором 1932-1933 років, розкуркуленням та масовим винищенням українського селянства, жорстокими репресіями 30-х, відбулись криваві розправи з національно-визвольним рухом у західних областях України, масові депортації укрainців – це тільки найбільші злочини, скоєні московською імперією проти українського народу в XX столітті. Окрім того, відбувалось цілеспрямоване обкрадання історії України, викорінення історичної пам'яті.

Історія, що поставала перед українцями – це історія арештованих видань, численних заборонених тем, творів, книжок. Серед таких реалій судилося опинитися українському слову та письменству.

Після революційних, соціальних і національних катаклізмів, Відродження української культури стало розстріляним Відродженням. Серед митців цієї доби одне з почесних місць посідають Улас Самчук і Тодось Осьмачка, які одними з перших у XX столітті голосно висловили свою позицію щодо трагедії голодомору в Україні 1932-1933-х років, а Улас Самчук уперше розкрив образ жінки-матері як ідеалу усієї української нації [31, с.172].

Улас Самчук і Тодось Осьмачка – загадки і, водночас, легенди української літератури над якими замислюється кожен, хто дізнався про неймовірно складне і яскраве життя цих людей. Нам належить глибше ознайомитися з життєвим і творчим шляхом письменників, розглянути проблему голодомору в їх творчості, історичне тло описуваних подій.

Під прикриттям пропагованих перших п'ятирічок, які спиралися на ентузіазм трудящих і примусову працю в'язнів ГУЛАГу, радянська влада одночасно вела наступ на творчу національну інтелігенцію та знищувала український народ як хліборобську націю. Цю мету реалізували через штучно організований голодомор, що був викликаний постановами ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 та 27 січня 1933 років. Наслідки цього лиха були катастрофічними: за різними оцінками, жертвами голодомору стали від 8 до 12 мільйонів осіб. Виконавцями злочинних рішень компартії виступали відповідальні радянські діячі. Постишев з гордістю пояснював результати більшовицького «експерименту», спланованого тоталітарним режимом злочину: «У 1933 році ми, висловлюючись образно, наступили важкою ногою на осине гніздо націоналістичної контрреволюції» [30, с.71].

Стоячи біля джерел висвітлення проблеми голодомору 1932-1933 років Улас Самчук багатогранно розкрив страшні злочини тоталітарної системи в романі «Марія» (1934). Йому співзвучні повісті «План до двору» (1951), «Ротонда душогубців» Тодося Осьмачки (1956), повість-передбачення «Старший боярин» (1946), а також роман «Жовтий князь» Василя Барки, п'єса «Чий злочин» Василя Чапенка, повість «Їм дзвони не звонили» Олексі

Гай-Головка, твори Олекси Веретниченка та Ігоря Качуровського. Усі вони з непохитною правдивістю свідчать про геноцид та етноцид, здійснювані комуністичною московською владою в Україні. В українській літературі до 1991 року ця тема заборонялася, але багатьох письменників вона хвилювала, а тому вони намагалися її розкрити, хоч би і завуальовано. До цієї теми, свого часу, насмівився звернутися представник української, на той час радянської, літератури Михайло Стельмах у романі «Чотири броди». Спочатку цензура не зауважила, а коли прочитала підтекст, наклала заборону – 10 років не друкувати.

Твори, присвячені темі штучного голодомору та тоталітарних злочинів, об'єднує спільна риса — зображення кризового стану людської душі, яка, опинившись під тиском екстремальних обставин, змушена виходити за межі звичного існування, обираючи між бунтом, протестом чи навіть самогубством. Розмаїття порушених проблем і глибокі рефлексії персонажів формують складну мозаїку художнього світу, створеного довкола теми голодомору. У центрі цього світу — внутрішній стан людини, найтонші рухи її душі, які розкривають як світлі, так і темні сторони характеру в контексті гострих соціальних конфліктів і моральних дилем. У контексті української еміграційної літератури творчість Уласа Самчука і Тодося Осьмачки вже детально досліджена. Численні аспекти їхньої літературної діяльності були ґрунтовно проаналізовані й висвітлені відомими критиками та літературознавцями.

Роман У. Самчука «Марія» глибоко і різносторонньо проаналізували С. Бородін, І. Бурлакова, Т. Гафарова, С. Єрмоленко, С. Пінчук, Л. Ставицька, Ю. Бондаренко, М. Ткачук, О. Пастушенко та ін. Так, зокрема, Ю. Бондаренко у літературознавчому дослідженні представив світоглядні основи роману Уласа Самчука «Марія», зробивши акцент на конфлікті між космізмом та історизмом [1, с.25]. А відомий літературознавець М. Ткачук прийшов до висновку, що роман «Марія» «допоміг прозріти багатьом європейським митцям, таким гуманістам, як, скажімо. Р. Ролан, які ще

плекали ілюзії щодо «держави робітників і селян», допоміг прозріти і жахнутися» [49, с. 34]

Вивченням життя і творчості Тодося Осьмачки займалися такі вчені, як Ю. Лавріненко, М. Слабошпицький, В. Дончик, В. Шевчук, Н. Зборовська, Н. Колісниченко – Братунь та ін. Варта уваги висока оцінка творчості Тодося Осьмачки Михайлом Слабошпицьким: «Його слово несе високу художню магію, що невимовно вражає і дивує яскравістю зображення многотрудного життя нашого народу. Сюжети повістей Тодося Осьмачки увібрали в себе і трагічні епізоди колективізації в Україні, і голод, і репресії, дні в психіатричних лікарнях, крізь які довелося пройти й самому авторові, обманувши своїх катів» [42, с.5].

Окрім того, варто відзначити, що у повісті «Старший боярин» Тодось Осьмачка створює картину епохи початку XX століття, подаючи її з ідейно-світоглядних позицій середини XX століття, що дає змогу нам відчувати своєрідну ретроспективну візію України, візію передбачення трагічних подій розбожненої епохи тоталітарного геноциду 1932-1933 років.

Однак, проблема штучного голодомору у творчості Уласа Самчука та Тодося Осьмачки ще не достатньо висвітлена в сучасному літературознавстві з позицій сьогодення, з точки зору соціально-психологічних викликів людини, яка опиняється «на межі», між життям і смертю, у напруженій моральній колізії вибору між темрявою і світлом, українством і манкурством, яка вкладається у схему: життя – деградація – відродження. Цей конфлікт можна визначити як непримиренну сутичку людини з нелюдською, ба навіть антилюдською суспільною атмосферою, що нав'язує свої «правила гри», несумісні з душевним спокоєм і гармонією життя кожного з персонажів.

Варто наголосити, що творчість Уласа Самчука та Тодося Осьмачки вивчається як здобувачами загальної середньої освіти, так і студентами закладів вищої освіти [6]. На різних етапах знайомства з доробком цих письменників відбувається глибше осмислення їхньої життєвої долі та творчої спадщини. Для успішного засвоєння їхніх творів важливим є

грунтовне знання історії України, оскільки у своїй творчості вони часто зверталися до історичної долі українського народу, наголошуючи на трагічних подіях XX століття. Їхнє особисте життя нерозривно пов'язане з долею України, що знаходить відображення у їхніх творах. Уласу Самчуку (1905 – 1987 рр.), родом з Волині, судилося більшу частину свого віку прожити у вигнанні. Помер у Канаді. Саме там і видано було 16 томів його прози та публіцистики. Він є автором трьох десятків романів та повістей. Лише в 90-х роках творчість Уласа Самчука повернулася в Україну. На початку 30-х років вийшла у світ епопея у трьох томах «Волинь», яку високо оцінила критика. Символічно, що одна з частин роману має назву «Куди тече та річка?», і саме ці слова викарбувані на скромному надмогильному пам'ятнику письменнику та його дружині в Торонто.

Проблематика епопеї виходить за рамки девізу: «Вставай, село!», бо є в ній й українське місто, опановане чужою силою, є вихід українця в широкий європейський світ, є проблема місця України у всесвітній родині народів як вільної серед вільних. Ці думки, в час виходу твору, перегукувалися з ідеями Миколи Хвильового, Юрія Яновського, Миколи Куліша, Тодося Осьмачки. На наш погляд, мати гарну мету мало, необхідно формувати характер, гартувати свою волю аби досягти мети. Уласу Самчуку це вдалося, його творчість справді перетворила на літопис українського народу. Однією зі сторінок цього літопису є роман-хроніка «Марія».

Тодось Осьмачка народився 3 травня 1895 року в селі Куцівка на Черкащині в родині сільського робітника. Його батько працював у маєтку відомого поміщика та фабриканта Терещенка, а згодом самостійно здобув професію й здобув славу найкращого ветеринара в окрузі. У сім'ї було семеро дітей, але середню освіту батько зміг забезпечити лише найстаршому — Тодосію, який після закінчення церковно-приходської школи в Куцівці ходив до двокласної земської школи в сусідній Матусів. Згодом вчителював у народних школах.

З 1920 року Осьмачка навчається в Київському Інституті Народної Освіти. Тут, разом з студентськими роками почалася його участь у літературному житті. Спершу він був членом літературного об'єднання «Асоціація письменників» («АСПИС»). Згодом організація матиме назву «Марс» («Майстерня революційного слова»). Це було блискуче сузір'я талантів, близьке до неокласиків, інколи вони разом влаштовували літературні вечірки, на яких читав свої твори Тодось Осьмачка. З 1924 року Осьмачка належав до об'єднання київських письменників «Ланка», душею якого був Валер'ян Підмогильний. Це була його ідея відокремитися від «АСПISУ», який перестав задовольняти літераторів молодшого покоління. «Ланка», окрім Валер'яна Підмогильного та Тодося Осьмачки позначена іменами Бориса Антоненка-Давидовича, Євгена Плужника, Григорія Косинки. Як і в неокласиків: гроно п'ятірне. Вони друкувалися на сторінках часопису «Нова Україна», редагованому Володимиром Винниченком та Микитою Шаповалом.

За часів «Марсу» і «Ланки» Осьмаччині зв'язки з письменницькими організаціями не такі міцні, оскільки він не належав до людей з колективістською психологією. Тодось Осьмачка відчутно дистанціювався від колег. І не тільки тому, що був не згоден із прийомом до неї нових членів. Він фізично починає відчувати, що коло, всередині якого опинився, швидко звужується. Як і раніше, він немає особливих ілюзій щодо майбутнього, а бачив там тільки сліпучу темряву.

Тому, недарма, М. Кейван зазначила, що: «Осьмачка з розпеченими висками шугає в нашій літературі самотнім захеканим вовком. До його виття на зорі в холодну ніч ми прислухаємося з моторошною напругою. Але ми не хочемо самі переживати цього. Ми не віримо, що земля летить у світову безодню, між густі зорі, за котрі конче зачепиться» [19, с.78].

1929 року в Україні, як вже нами зазначено, почався терор соціального і національного характеру: примусова колективізація і ліквідація селянства, загальне винищення української культури. Уся культурно-творча еліта нації

зазнавала знищення. Осьмачка вирушає на Поділля з метою нелегально перетнути кордон і дістатися Польщі. Його заарештували і відправили у Свердловськ, але по дорозі знову тікає на Поділля. Знову арешт і цим разом тюрма Бутирка в Москві. Тодось Осьмачка симулює божевілля і його відправляють до Кирилівської психіатричної лікарні. З початком радянсько-німецької війни гітлерівські війська захопили Київ і пацієнти Кирилівської лікарні розбіглися хто куди. Наприкінці 1942 року Тодось Осьмачка дістався до Львова, де познайомився з Уласом Самчуком. Першим містом за межами України, яке прийняло страждальця, «Поета знеможеної душі», стала Прага, далі шлях проліг до Відня, а звідти – до Баварії, США і Канади.

Актуальність обранної теми зумовлена: по-перше, тим, що в ній об'єктом магістерського дослідження стали літературні твори, які відображають голодомор 1932-1933 років в Україні та його причини. По-друге, у тому, що голодомор суттєво вплинув на творчість багатьох українських письменників, зокрема Уласа Самчука та Тодося Осьмачки. По-третє, проблема голодомору довгий час не вивчалася і замовчувалася, оскільки була забороненою і зараз викликає неабияке зацікавлення у дослідників. По-четверте, у важливості історичного погляду на поставлену проблему. Окрім того, у роботі здійснено аналіз художніх засобів відображення штучного голоду в романі Уласа Самчука «Марія» та повістях «Ротонда душогубців», «План до двору» і «Старший боярин» Тодося Осьмачки з погляду морально-психологічного, символічного, складної художньої системи образів, ідейно-філософського та історичного аспектів.

Новизна нашої роботи у комплексному розкритті сукупності засобів відображення голоду в романі «Марія» Уласа Самчука та повістях «Ротонда душогубців», «План до двору», «Старший боярин» Тодося Осьмачки.

Мета дослідження полягає у розкритті трагедії голодомору 1932-1933 років з позиції історичної достовірності, через сукупність художніх засобів і образів, які висвітлюють риси персонажів, і особливого значення набуває виховний аспект.

Завдання дослідження:

1. Дослідити механізми розв'язання проблеми голодомору у творчості Уласа Самчука та Тодося Осьмачки
2. З'ясувати найважливіші аспекти проблеми голодомору 1932-1933 років у романі «Марія» Уласа Самчука та повістях «Ротонда душогубців», «План до двору», «Старший боярин» Тодося Осьмачки
3. Зробити висновки щодо особливостей реалізації цієї проблеми у зазначених творах Уласа Самчука та Тодося Осьмачки.

Об'єктом дослідження є роман «Марія» Уласа Самчука та повісті «Ротонда душогубців», «План до двору» і «Старший боярин» Тодося Осьмачки.

Предметом магістерської роботи є аналіз проблеми голодомору у творчості Уласа Самчука та Тодося Осьмачки.

Практичне значення дослідження полягає насамперед у тому, що його матеріал може бути використаний у процесі викладання української літератури у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах. Крім того, проведена робота може стати основою для подальших досліджень згаданої проблеми.

Структура роботи зумовлена метою і завданнями дослідження, складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (59 позиції). Загальний обсяг роботи – 85 сторінок.

РОЗДІЛ І. РОМАН-ХРОНІКА «МАРІЯ»: ХУДОЖНЯ КОНЦЕПЦІЯ РОЗКРИТТЯ ПРОБЛЕМИ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

Всі події в романі-хроніці «Марія» нерозривно пов'язані з життям головної героїні Марії, образ якої автор підносить до символу України. Тому не є випадковим, що час і простір у творі є важливими складовими художнього світу роману, бо вони формують загальну картину життя українського села за доволі тривалий проміжок часу, визначають фабульно-композиційну структуру тексту. Хронологічні координати роману чітко визначені й тісно пов'язані як із життям персонажів, так і з подіями в історії України того періоду. Улас Самчук майстерно передає узагальнений образ непростого та суперечливого часу в історії України, охоплюючи період 1917–1933 років. Природно, що у романі «Марія» помітною є проблема сімейних цінностей, роль родини в житті кожної людини [15, с. 46]. Читачеві (досліднику) роману слід пам'ятати про важливість моральних цінностей, гуманістичного ставлення до ближнього, а також поваги до особистості, незалежно від віку чи статі, бо це, на наш погляд, є один з провідних мотивів твору. Більше того, аналізуючи роман - хроніку Уласа Самчука «Марія» слід звернути увагу на поетологічну специфіку роману, яка зумовлена фабульним часом і простором [32, с.141].

Композиційно твір складається з трьох частин:

- 1) книга про народження Марії;
- 2) книга днів Марії;
- 3) книга про хліб.

У першій частині твору автор розповідає про народження Марії, однак цю подію незабаром змінюють трагічні й драматичні події: смерть її батька та палка закоханість у Корнія. Далі сюжет розвивається у непростому

напрямі — Корній змушений йти до війська, а Марія, залишившись одна, вирішує вийти заміж за Гната і народжує дитину. Проте згодом Корній повертається, і Марія з Гнатом розлучаються. Ця складна життєва ситуація головної героїні змушує замислитися над питаннями істинного та фальшивого кохання, щасливої та нещасливої долі, а також про те, чи здатна людина вірити у своє щастя [35, с.16].

У другій частині автор показує, що справжня любов здатна вистояти попри всі випробування. Марія та Корній починають нове життя: у них народжуються син Демко, дочка Надія та син Максим. Однак доля продовжує випробовувати їхню сім'ю. Корній змушений знову вирушити на військову службу. Тим часом ревності Гната штовхають його на відчайдушний крок — він спалює хату Марії. Після повернення Корнія народжується їхній син Лаврін, але родина зазнає тяжкої втрати: Демко помирає від голоду під час перебування у полоні. Третя частина роману відтворює апокаліптичні часи голокосту 1932-1933 років, зароджується ворожнеча між рідними братами, Лавріном і Максимом, через ідеологічну непримиренність. Максим виганяє батьків з рідної хати і вони змушені переїхати до іншої оселі, а трагічність ситуації повністю занурює читача у художній вимір проблеми голодомору.

Структурно роман представлений трьома розділами, однак, читач може виокремити чотири основні сюжетні лінії. Першою прийнято вважати лінію життя Марії. Не менш важливою є лінія любові, яка підсилює трагізм образів у тексті роману. Третя сюжетна лінія — голод, смерть та страждання. Ця сюжетна лінія є найтрагічнішою, оскільки важко читати такі рядки, де автор змальовує смерті людей від неблаганного голоду. Четвертою лінією в сюжетному обрамленні тексту виступає зображення сільських буднів людей та їх повсякденної праці на землі, бо працюючи на землі, люди вірили, що настане кращий день, коли не треба буде піклуватись та хвилюватись за брак продуктів харчування.

Онука Марії гине, а її дочка Надійка, зневірившись, накладає на себе руки. Корній, не витримавши зради, вбиває власного сина, а згодом сам помирає посеред поля. Гнат, передчуваючи наближення кінця, зізнається Марії у всіх своїх гріхах, проте незабаром і головна героїня відходить у вічність. Трагізм у творі Уласа Самчука пронизує кожен образ і кожную подію, адже автор інакше не міг передати реалії життя своїх героїв. Увесь твір глибоко проникнутий трагізмом, який визначає його емоційне й змістове наповнення. У аналізованому творі з великою достовірністю письменник показує не лише життя жінки-матері, а й усього українського народу. Трагічна доля українців у ХХ столітті часто була предметом зображення українських письменників. Через художні образи, поетикальні особливості текстів можна було передати настрій людей, а також залишити в історії спогади про трагізм і каяття [45, с.41].

Автор не випадково вказує, що головна героїня Марія прожила 26,258 днів, оскільки така точність підкреслює, як вона відчувала трагізм і біль свого життя, рахуючи кожен день. Якщо поділити це число на 365 днів у році, стає зрозуміло, що Марія прожила майже 72 роки і померла на цьому віковому етапі у 1933 році. За допомогою арифметичних розрахунків можна визначити, що її рік народження — 1861-й, коли помер Тарас Шевченко, який відстоював права простих людей. Образ Марії не є типовим: він уособлює ідеал української жінки-матері, що спонукає до роздумів про важке життя українського народу того часу. Марія стає символом української жінки, жіночності та краси, але також трагізму й страждань.\

Більшість дослідників вважають роман «Марія» твором-реквієм, оскільки він має присвяту матерям у часи трагічних випробувань. Окрім того, сучасні літературознавці акцентують увагу на тому, що цей твір за жанровим означенням роман-спалах, у якому закладений увесь біль України, українського народу загалом [48, с. 8].

Екзистенційний трагізм голоду повинен розумітися не лише відсутністю продуктів харчування, у першу чергу – це духовна руїна, повне

винищення здорової частини української нації, пропаганда того життя, яке було потрібне авторитарній владі. По суті – це занепад культури, знищення історичної пам'яті, традицій та заперечення рідної мови. Події, які відтворенні автором у романі «Марія», ототожнюються з руйнуванням українського села, геноцидом українського народу [46, с. 92].

Роман-хроніка (спалах) «Марія» – найсенсаційніший із усіх творів Уласа Самчука, він є «першим в українській літературі художнім твором про колективізацію та голодомор 1933 року» [18, с. 9]. XX століття, сповнене катастрофами — війнами, руїною, революціями, встановленням нових антигуманних порядків, знищенням українського народу і найжахливішим серед них — голодомором, спонукало письменника до створення цього твору. Роман має на меті через приклад життя однієї людини, Марії, відобразити багатомільйонні людські трагедії, а також розглянути морально-психологічні й історико-філософські паралелі, що стосуються всього народу України. Автор свідомо ставить у центр сюжету образ жінки-матері, адже це ім'я стало універсальним символом всеперемагаючої материнської любові, самопожертви та страждання заради щастя інших. Письменник адаптує та трансформує євангельські мотиви і біблійні архетипи, що дають йому змогу представити своє трактування людських і народних істин. За жанром "Марія" є романом-хронікою. Цим терміном називають такі літературні твори, у яких «хронологічно послідовно розкривається історія суспільних чи родинних подій за тривалий проміжок часу» [9, с.123].

У романі чітко простежується зв'язок з традиціями життійної літератури: зображення життя героїні від народження до смерті відповідає одній з основних вимог цього жанру. Життєві мотиви органічно згруповані навколо образу Марії, що поглиблює сприйняття її історії через призму трагічної сучасності. Кожен поворот долі Марії можна трактувати як інтерпретацію відомих фольклорних чи літературних мотивів: раннє сирітство, дитинство в наймах, чистота першого кохання, розлука з коханим, одруження з нелюбом, коротке щастя з коханою людиною тощо. Однак, навіть у цій здавалося б

прозорій, іноді етнографічно просто зображеній історії, індивідуальний стиль письменника містить глибокий зміст і багатогранні проблемні аспекти, які вимагають ретельного осмислення. Висока художня майстерність Уласа Самчука дозволила в компактному творі розглянути безліч важливих тем. Це і відречення від землі та повернення до неї, моральні засади українського селянина-землероба, розвиток національної свідомості, гріх і його спокутування, аполітичність селян, що стала однією з причин поразок українського народу, духовність, віра в Бога, а також моральна деградація людини під впливом більшовицької ідеології, що веде до проблеми відступництва, яка, в свою чергу, є центральною темою роману — штучний голодомор та його наслідки. Коротка форма твору свідчить про майстерність письменника, його здатність чітко і лаконічно висловлювати думки.

Персонажі роману є реальними людьми, з якими автор був знайомий. Марія, головна героїня, за духом схожа на Марусю Богуславку чи Роксолану, але її доля виявляється звичайною, повсякденною та складною. Автор на цьому наголошує, показує величезний потенціал духовної і фізичної сили героїні, її прагнення жити, радіти всупереч усім труднощам. Прототипом головної героїні Марії стала дерманська красуня Мотря, весела, привітна, працелюбна сирота, а прототипом Гната — рідний дядько письменника. Мартин Заруба також мав життєвого відповідника. Він уперше у нашій літературі зображений не визискувачем куркулем, а розсудливою і щедрою людиною, справжнім господарем на землі. Картини більшовицького терору й голодомору взяті з розповідей утікачів із більшовицького раю. Образ Марії піднесено до біблійної героїні, до рівня символу України. З одного боку, перед нами постає життя звичайної жінки, що народилася в простій сім'ї, рано осиротіла і зазнала багато горя, але, водночас, вона відчула радість кохання і материнства, радість праці на землі. У той же час, біблійна піднесеність образів роману зумовила трактування письменником трагедії голодомору через призму космізму та історизму [1]. Відтворення архаїчним середовищем історизму зображено в романі за допомогою сакрального і

профанного (повсякденного, буденного) світу. Профанне пов'язане з приватним життям героїв, а також з історичним світом, який винисений автором за межі села й постає таким, що несе смерть і небезпеку, тому Корній зазнає випробування службою на флоті, він і його сини страждають на війнах. За Юрієм Бондаренком [1, с.26], «космічна» людина створює навколо себе простір сакрального завдяки релігійно-містичним переживанням. Улас Самчук наповнює його явищами, які основою для етно та антропогенезу: земля, церква, мова, родина, моральноетичні норми. Тому стає зрозумілим чому Корній, Максим, Архип, які виходять за межі сільського життя в історичний світ, перестають бути носіями сакрального, зазнають внутрішньої деградації, стають осередками нечистого, чужого, руйнівного. Вони несуть у собі деструкцію і нищення традиційного, нищення українського, сприяють денаціоналізації та геноциду.

Національне середовище відторгає поведінку молодого Корнія-моряка й Максима-більшовика, які привносять норми, породжені російським більшовизмом. Як приклад, коли на весіллі сестри Максим уголос заперечив необхідність створення родини і традиційних методів обробітку землі, селяни висловили гостре невдоволення, а Максима назвали виродком, який готовий переступити через святе, що у творі не раз і відбувається.

Світогляд і мислення селян у романі повертається до одних і тих самих явищ, які вони вважають незмінними, а тому цінними, через що, вони не можуть створити лінійність поглядів, підпорядкованих певній меті, якої варто досягти – національної та державної незалежності. У цьому, на наш погляд, і полягає парадокс жанрового визначення твору як роману-хроніки, що суперечить його фактичному змісту. Історизм для Уласа Самчука виявляється в комуністичній та національній ідеологіях, які в романі не пов'язані зі споконвічними традиціями села, але у кінцевому рахунку жодну з названих ідеологій селяни не визнають. Прихильність отримує лише та політична сила, яка забезпечує незмінне віками архаїчне існування села.

Однак й комуністична, і національна ідеї, привнесені в село, виступають виразниками енергії, яка збурює архаїчний (традиційний) простір, започатковують зміни в ньому, трагічні зміни. Історія XX століття вторгається в євангельську (космічну) систему життя українського села, намагаючись знищити вікову систему взаємин селянина із землею й працю на ній. Принаймні так можна прочитати символіку зняття церковних дзвонів на переплавку: «П'ятилітка. Металу треба. Індустріалізація. Зняли й відвезли дзвони» [37, с.118].

У цьому випадку хід історичних подій відтворено короткими реченнями, яким у романі передують розповідні конструкції. Аналогічний зміст мають зображення грубого порушення аграрних процесів, які були зумовлені сталінською колективізацією. Обробіток землі, який раніше був пов'язаний із колообігом у природі, тепер підпорядковується політичним директивам, які не враховують предвічні землеробські й людські (родинні) традиції і взаємини: комуніст Максим відмовляється від батьків-куркулів і вимагає покарання братові.

У романі роль історичного рушія виконує людська й суспільна свобода: «Тепер настає новий час. Починається свобода...» [37, с.94]. Саме гіпертрофоване розуміння свободи підриває врівноваженість селянського простору, породивши історичний вибух і деградацію особи: «Спалити все, що нагадує спокій, добробут. Революція!» [37, с.95]. Улас Самчук свідомо демонізує носіїв цієї свободи, вдається до негативного портретного зображення. Це однаково стосується як більшовиків: «Злодії, гарештантюги, грабіжники» [34, с.106], так і петлюрівців: «...жижлики у галіфе з цигарками в зубах» [37, с.101]. Стосовно перших свобода породжує беззаконня, розгнuzданість, грабіж, а відносно інших – слабкість влади, яка не може забезпечити незмінність традиційного буття.

Перемогу більшовицького беззаконня (історизму за Ю. Бондаренком) над традиційним селянським способом життя (космізмом) символізує сцена, коли селяни, повбивавши вартових, намагаються повернути собі зерно,

зсипане в церкві, і так врятуватися від смерті. Селяни нехтують сакральним заради фізичного виживання, бо їхній вчинок зумовлений голодом як конкретно історичною обставиною, яку породила більшовицька тоталітарна система: «Коли виламали двері, коли допалися до хлібової гори, дерли зерно, напихали ним мішки, кишені, навіть роти... Не дивилися вгору, де он над олтарем образ Христа, усміхнений, з ореолом...» [37, с.127]. Для людей найвищою цінністю стає хліб як продукт харчування – уособлення фізичного існування. Автор наголошує, що така штучно спровокована межовість людського стану матиме катастрофічні наслідки для духовного стану людської цивілізації, людської культури, зокрема й української культури: «Душа хліба мороком спаде на твої міста, на твої села, на цілу землю. І впадуть ваші храми, бароко і готика. І не буде Фавста, вмере Мефістофель...» [37, с.126].

На думку Уласа Самчука, насильницьке насаджування антилюдської комуністичної ідеології, зумовлює фізичне та моральне скалічення людини, навіть пробудження в ній тваринного. Тому герої роману, що зазнавали на певних етапах свого життя внутрішньої деградації (Корній, Максим, Архип та інші), закономірно вносять у ментально здорове середовище українського села руйнівний елемент, розщеплюють його оболонку, руйнують природний імунітет, який формувався поколіннями. Основного удару завдають революція та післяреволюційний час, які не лише фізично знищують героїв, а й руйнують у їхній особі традиційну систему мислення і спосіб життя: «Йшов, ступав і перемагав жорстокий дух руїни, і не було йому спини, бо ані Корній, ні Марія, ні сотні Корніїв і Марій не знали і не могли знати, що близький їх занепад, їх кінець...» [37, с 104].

У романі майстерно вмонтовано декілька сцен, завдання яких – продемонструвати руйнівне вторгнення чужої ідеології та суспільно-економічної моделі в українське середовище, яке провокує межовість виявів людської поведінки, призводить до трагедії, руйнувань, деморалізації, винищення віками усталеного хліборобського світогляду, родинного,

сакрального життя. Як приклад, розстріл Максимом ікони, постріли в церкві, знищення монастиря, використання церкви як сховища для зерна. Названі ситуації засвідчують, що з'явилася людина іншого внутрішнього типу, людина руйнівник, яка вільна від моральних, етичних і етнічно-ментальних обмежень, що для Уласа Самчука рівнозначно духовній катастрофі. Результат страхітливий – голодомор 1932-1933 років. Авторська художньо-історична картина першої половини XX століття усвідомлюється як тотальний наступ примітивного на духовне, справжнє, сакральне за допомогою матеріалістичної ідеології. Улас Самчук зрозумів, що в період революційних збурень селяни сприйняли і підтримали ту силу, яка пообіцяла дати їм основне – землю, життєву основу для них. У своїх творах Улас Самчук показує, як влада УНР втратила підтримку, оскільки декларовані нею цінності, як-от свобода, демократія та незалежність України, не були важливими для широких мас. Письменник демонструє, як більшовики маніпулювали прагненнями землеробів для досягнення політичних цілей. Обіцяючи землю тим, хто її обробляє, вони здобули симпатії бідніших верств селян, а потім завдали підступного удару по традиційних цінностях, відторгнувши селян від землі, забравши зерно, зруйнувавши систему цінностей і спричинивши голод, канібалізм, тотальний страх і безнадію.

Як уже зазначалося, центральною фігурою роману є Марія, і її долю письменник зображує від народження до смерті від голоду. Навколо Марії концентруються всі сюжетні події, факти та колізії, що створюють художню реальність. Роман має велике коло персонажів, які розвиваються: Марія, її коханий Корній, що йде на службу, Гнат, з яким вона одружується, повернення Корнія з флоту та відновлення їхнього союзу, створення нової родини. Також автор представляє друге покоління — дітей Марії: Демка, Максима, Лавріна і Надію. Це покоління опинилося в різних соціальних таборах під впливом обставин, зайнявши різні позиції. Улас Самчук створює реалістичну картину світу, де персонажі є психологічно мотивованими, і їхні вчинки виправдані соціальними та історичними умовами того часу.

Автор вкладає у вуста своїх героїв прямі звинувачення у голоді українців активістів тодішнього режиму: «Це ви забрали хліб...Це ви голод принесли» [37, с.7]. Викликає зацікавлення авторське номінування таких осіб: «Так думає безпалький, так думають тисячі і мільйони безпальких, так думають усі» [37, с.175], ба більше: «У них, бачте, все по плану, - кпиться хитроокий» [37, с.178].

Саме тому авторська позиція зрозуміла, бо вона полягає у намірі багатоаспектно відтворити час і письменнику це вдалося. Велика любов до землі, неймовірна працелюбність мають бути добрими підставами благополучного життя, але у вибір окремої людини втручаються незалежні від неї соціальні обставини, і життя кардинально ламається. Людина перестає бути господарем своєї долі, бо вона потрапляє під соціальний експеримент, в якому людина не є першою цінністю, хоча декларативно такою проголошується офіційною ідеологією.

Слід погодитися із дослідницею Н. Боднар в її оцінці роману Уласа Самчука «Марія»: «І хоча автор не був безпосереднім свідком голодомору, але зміг створити глибоко правдивий твір, по-філософському осмисливши в ньому причини трагедії, піднісши образ Марії до рівня символу України» [3, с.119].

Життя на межі буття – небуття ілюструє песимізм, катастрофізм мислення персонажів роману. Почуття безвиході, страх перед обставинами, перед диявольськи сильною й аморальною владою паралізують волю людини, вводять у стан безпорадності, ставлять перед важким вибором – підкоритися обставинам або шукати шляхи порятунку від безвиході. Тому відбувається осмислення й переоцінка того, що відбувається через наступ невідворотних обставин і виявляють персонажів, які відмовляються від свого національного і ментального середовища, втрачають українськість, бо виявляють повне підкорення комуністичній владі. Власне це і демонструє частина персонажів роману Уласа Самчука «Марія», а також і ті дійові особи,

які приймаючи жорстокі удари долі, гинуть від голоду, бо не можуть знайти себе в системі нової бездуховної влади.

В романі реалістично подано переживання голодуючих людей у вражаючих реаліях 1932-1933 років. Використано прийоми пригадування, монологи, картини пошуків їжі, які показують, що голод виник не через посуху і не через відсутність орної землі, а тому, що весь їхній врожай, усе їстівне було вивезене в рахунок хлібозаготівель, які набагато перевищували можливості селян після збору урожаю. У такий спосіб герої роману виявляють своє ставлення до буття, постають як глибоко вмотивовані психологічні типи, як повноцінні художні образи, багатоаспектно розкривають жанрові особливості роману.

Роман «Марія» засвідчує, що «зображення людини як приватної особи у вимірі її буття – фізичному й метафізичному, соціальному й психологічному, культурному й етичному – є жанроутворювальною ознакою» [5, с. 121]. Причини такого підходу стають зрозумілими після того як Аркадій Любченко, який разом з Миколою Хвильовим подорожував Полтавщиною під час Голодомору, дав позитивну оцінку роману «Марія», а Улас Самчук запише у щоденнику: «Я знав ту дійсність. Я чув її. Я навіть бачив її внутрішнім оком. Не помилився ні в чому. Так є» [20, с. 27].

Важливо також, що в романі Уласа Самчука штучний голод не є головною темою, він – лише остання трагічна крапка в Житті Марії та її родини. Письменнику вдалося через призму життя однієї жінки показати долю мільйонів українців, трагедію національного масштабу. Саме у цьому суть авторського визначення жанру та художньої рецепції голодомору 1932-1933 років.

Уласу Самчуку вдалося, завдяки використанню певних соціальних і ментальних концептів та архетипних образів, зрозуміти причини штучного голоду й відверто вказати на його винуватців. Одним із визначальних концептів у романі «Марія» постав євангельський концепт каїнства/зрадництва. Улас Самчук моделює цей концепт за допомогою

введення у сюжетну канву двох братів-антагоністів Максима і Лавріна. Синів Марії. Конфлікт між ними зумовлений політичними чинниками: Максим – комуніст і винуватець більшовицьких лих на селі, а Лаврін – колишній петлюрівець, борець Директорії Симона Петлюри та ідейний опонент брата.

Улас Самчук майстерно користується символікою на зразок «право» - «ліво», «старший» - «молодший» у змалюванні братів Перепутьків: «Справа син – зліва син, обох їх породила» [38, с.165]. Більше того, «Лаврін пішов швидко в темноту – менший брат, говорив сам з собою на ходу і тікав, щоб не стати Каїном, вибухав і бачив кров у мислі» [38, с.166]. Саме таким чином письменник вказує на зародження гріха таїнства, натакає, що хтось із братів Перепутьків стане братовбивцею. Ним стає більшовик Максим, який відрікається від батьків і вимагає суворої кари своєму заарештованому «бувшому братові Лаврону Перепутько» [38, с.183].

Майстерне використання концепту каїнства дало змогу письменнику художньо осмислити проблему геноциду українського народу, розібратися в його причинах, виявити і чесно назвати винуватців. Улас Самчук показав, що цей архетипний гріх в українське село принесли російські більшовики, розколовши українські родини, зворохобивши синів однієї матері до кривавої ворожнечі.

Роман «Марія» написаний у високому стилі хроніки життя жінки-селянки, підносячи її образ до символу України — багатостраждальної та зраненої землі. Улас Самчук глибоко відчув масштаб національної трагедії, що надає твору високого трагедійного звучання. Спочатку він малює ідеалістичну картину життя українських селян, їх буднів і свят, радощів і турбот, але в останніх розділах роману, де розгортаються моторошні сцени загибелі головних героїв, він підносить їх до рівня національного епосу. Образ Марії є центральним і найбільш значущим у романі, оскільки її особиста трагедія стає відображенням трагедії всієї України. Улас Самчук ретельно продумав кожну деталь, включно з вибором біблійного імені для героїні.

Марія залишається завжди "Марією", без зменшувальних форм на кшталт Марійка чи Маруся, що додає образу особливої глибини і символічної значущості. Від колиски і до жахливої голодної смерті вона – Марія. Наведемо приклади з тексту: «Коли ж її тепла і радісна мати селянка Оксана виймала з довгої пазухи груди, Марія здалеку відчувала їх, моргала усточками й намагалася продерти свої майбутні оченята....Тридцять днів гаснула сама Марія – покинута, одинока» [38, с.278]. Улас Самчук змальовує жахливі картини смерті з такою документальною точністю, що здається, ніби до нас промовляють очевидці та жертви голодомору, які змогли вижити та поділитися своїми свідченнями в незалежній Україні. Смерть, морок і темрява стають синонімами вселенського зла, яке поглинає все, що було прекрасним у житті, і спустошує душу Марії. Спершу це зло забирає найрідніших — батька та матір, а потім воно торкається дітей. У романі «Марія» хліб стає символом плоду людської праці, добробуту української родини, втіленням як сакрального, так і повсякденного значення. Однак, як показує письменник, це суспільне зло, виражене у тоталітарному режимі, наступає на селян і знищує мільйони родин. Тим не менше, в романі втілено й ідею євангельського воскресіння: смерть Марії не є кінцем, а початком неминучого відродження. Вона є умовою переосмислення пережитого, моментом істини, після якого неодмінно настане нове життя, що дасть надію на відродження у майбутньому. На нашу думку, у романі «Марія» виокремлюється не тільки філософська часопросторова вертикаль, а й соціальна, бо, як зазначає дослідниця Н.Гаєвська: «Загальна проблематика твору Уласа Самчука є типологічно розмаїтою – від психологічної (рефлексія людської душі) до соціальної (доля людини національної (доля нації) і навіть філософської (і долю людини, і долю нації подано під соціокультурним, історіософським поглядами). Візія національної держави постає як новий міф, орієнтований за У.Самчуком, на концепцію нової людини» [5, с. 125].

У контексті нашого дослідження, важливим конструктом постає також образ землі. У романі Уласа Самчука «Марія» образ землі позиціонується

одним з основоположних для розкриття проблеми штучного голоду, психології героїв і, що важливо, виявляється ознакою її власника: позитивною, коли йдеться про працюючого і чесного Гната, й негативно, осудливо, коли мова йде про гуляку, ледаря й пияка Корнія Перепутька. І тільки багаторічна праця на землі зробить Корнія гуманною людиною, перетворить його у сільського філософа, який визнає свій остаточний вибір землероба правильним: «Я землероб. Понімаєш? Земля ніжить, а море гартує... На кожному кроці море каже тобі: «Ти є ніщо, людино, в порівнянні зі мною. Стань тільки на поверхню мою і погрузнеш. А подивися земля. Чим сильніше станеш, тим певнішим почуватимешся» [38, с. 59-60].

Корній, який пережив вакханалію зміни влад і, зрештою, зрозумівши, що радянські порядки – це прояв крайнього цинізму і людиноненависництва, заговорив як свідомо людина і жива совість нації: «У тому, Маріє, що дала мені земля, - пізнав радість... І який же я гріх робив, коли у мене з двох десятин постало дванадцять? Коли у мене з одної корови стало шість... Який це був, розумна людино, гріх і пощо взивати мене сволотою, кулаком?» [38, с.101]. Саме праця на землі примирила Корнія і Марію із зятем Архипом, але арешт за доносом Максима доччиного чоловіка Архипа, смерть маленької внучки від голоду й самогубство збожеволілої від горя Надії, перетворюють Корнія на месника й виконавця смертного вироку синові-іуді.

Перебування Корнія в царській армії (московщина) згубно позначилося на його характері, але здоровий устрій селянського життя приводить у дію хліборобську традицію і Корній поступово стає на праведний шлях, душа його одужує, як після важкої хвороби, він повертається до людей і праці. Невипадково, що саме природа першою відчуває настрій Корнія, тому «сонце величне», а «вітер, теплий і м'який, пливе і топчється по ланах, пливуть і десь там западають за чорну стіну далекого дубового лісу. І як не йти в таку годину в поле? Як не любити його? Скільки тих колосків... Боже, скільки їх тут! Більше ніж зір у небі... І хто дав їм життя? Он іде Корній з твердим поглядом і шорсткою долонею. Це він сів зерно. Це він... [38, с. 85-86].

Наші міркування суголосні з дослідницею О.Веретюк, яка у статті «Художній образ землі як оберегу екзистенції українства у творі У.Самчука «Марія» визначила, що чільне місце серед образів-персонажів займають образи Сонця, Неба та Землі, які «є не просто образами-персонажами, а набувають значення філософськи осмислених символів символів – символів невмирущого людського життя (Сонце), Величного Духа (Небо) та Буття Нації (Земля). Наріжним та синтезуючим у цій тріаді є образ землі» [4, с. 46].

Саме тому, опис природних явищ створює деяку емоційну атмосферу, готуючи почуття читача до сприйняття подій людського життя, показуючи, напрямок у якому будуть розвиватися ці події, до яких наслідків вони призведуть.

Усе це зображено в Уласа Самчука в найкращих традиціях національного письменства. Усе ніби на поверхні, усе таке зрозуміле й давно відоме. Тим часом, у цій видимій прозорості, нерідко ніби в етнографічній простоті індивідуального стилю письменника потрібно шукати глибокого змісту. Піддаючи аналізу український феномен долі головної героїні Марії, а також інших героїв роману, прагнучи через них збагнути трагедію України, прочитати і зрозуміти саму книгу народного життя, автор підносить ці образи до рівня символу. Більше того, образи-символи характерні для більшості творів Уласа Самчука, бо саме образ-символ «надає роману епічності» [9], адже, проходячи через увесь роман, він «наділяє особливим змістом окремі сцени» [7, с.53].

Письменник, чи не вперше в українській літературі, поетизує та героїзує людину в смерті, вбачаючи в її відході початок безсмертя. Загибель простої людини під дією жорстоких, нелюдських обставин антигуманної системи в Уласа Самчука стає джерелом глибокого потрясіння для читача. Тому не випадково смерть від голоду постає в автора як катастрофа вселенських масштабів. Варто відзначити, що смерть Марії не виглядала б такою страшною, зважаючи на її вік, якби читач із кожною сторінкою твору все чіткіше не усвідомлював, що в цій літній жінці уособлена сама Україна. З

іншого боку, смерть Марії є початком неодмінного відродження, вона є необхідним моментом переоцінки пережитого, найважливішою умовою доступу до іншого рівня життя. Водночас, Улас Самчук не абсолютизує ні страждань, ні трагічного, ні смерті, а його герої живуть і діють в реальному, звичайному світі, що суттєво посилює сприйняття від твору, оскільки паралелізм буденного, звичайного з сакральним драматизує розповідь.

Більше того, попри трагізм і драматизм твору, у «Марії» втілена ідея євангельського воскресіння. Трагізм голоду і смерті від голоду набуває у творі прихованого сенсу і символічного навантаження, оскільки є проявом кризи народу, який втрачає свою національну своєрідність, автентичність, ментальність і тому деградує. У той же час – це момент істини, після якого обов’язково настає відродження, перехід до чогось нового, що народжується.

Наші міркування підкріплюють слушні узагальнення літературознавці О.Веретюк, яка справедливо зазначила, що роман «Марія» після другої та третьої частини «...перестає бути «агіографічною повістю», «хронікою одного життя», а «він набирає ознак літопису процесу руйнування України, послідовно продуманого верховодами більшовизму» [4, с.50]. Більше того, аналізуючи текст роману, дослідниця звернула особливу увагу на те, що Улас Самчук був обізнаним з усіма способами руйнування України: «У. Самчук ніби сам всюди побував, усе побачив своїми очима, нічого не залишив без уваги, побачене типізував, узагальнив і віддав на суд читачеві» [4, с.53].

Висока художня майстерність Уласа Самчука дозволила в доволі невеликому за обсягом творі торкнутися багатьох проблем: зречення та повернення людини до землі, моральні основи буття українського селянина, формування національної свідомості, гріх та його спокутування, аполітичність селян, яка призвела до державницьких невдач народу, духовність, віра в Бога, а також моральна деградація людини під впливом більшовицької ідеології, проблема відступництва, проблема штучного голодомору, проблема тоталітарних злочинів загалом.

Загибель головних героїв: Марії, Лавріна, Надії, Демка, вбивство відступника Максима та зникнення Корнія, підводять нас до розуміння, що будь-яке зло не може тривати вічно, і добро неминуче переможе, бо такий закон життя. Саме тому стають пророчими слова письменника, які він вкладає в уста Гната: «Слово моє до мертвих і ненароджених. Слово моє прийдучим вікам. Затямте, ви, сини і дочки великої землі...Затямте, гнані, принижені, затямте витравлювані голодом, мором...! Нема кінця нашому життю. Горе тобі, зневірений, горе тобі, виречений самого себе...! Кажу вам правду велику: краще буде Содомові і Гоморрі в день страшного суду, ніж вам, що відреклися й плюнули на матір свою...!» [38, с.141].

Голод доводив селян до відчаю і штовхав до непередбачуваних дій, а саме до вбивств як чужих: «Ось і цього вечора прийшла вість, що в монастирській брамі порізано варту»[38, с.196], так і своїх односельчан: «Сергій Гнида і Карпо Фіян друзі були. Ішли разом усе життя і разом пішли збирати гнилу картоплю. В одному місці натрапили на невикопане місце...Вперлися, Гнида хроснув рискалем Фіяка, і той лишився на картоплищі лежати» [38, с. 202].

Радянський більшовизм цілеспрямовано руйнував українське село, яке зберігало традиції української родини. Так, у романі не випадково зображено матір та батька, бабусю та дідуся, які щиро переживали за своїх нащадків: «Чомусь Надія не приходить...Може заслабла...Коли б хоч те її мале пережило...Марія не мала сили, щоб піти до Надії, але все-таки силкувалася йти» [38, с.209 - 211]. Письменник з особливим щемом описує виснажених голодом дітей: «З другого боку, маленькі висохлі потвори-діти. Їх тільки повзають між бур'янами, їх сухі руки тягнуться за колосками» [38, с.187].

Улас Самчук акцентує на тому, що для українських родин діти – остання надія на продовження роду: «Піди і скажи, що я благословляю її...Скажи, може, виживе, може, ще буде, не зникне наш рід...Скажи...»[38, с. 210], але у той же час, вони приречені на смерть: «Марія стоїть над дитиною і думає: вмреш дитинко. На широкому світі немає вже для тебе

трошечки хліба...Зовсім трошечки хліба...Ішов ото і трьох зустрів. Несли на кладовище. Вже мруть. Діти мруть» [38, с. 201].

Улас Самчук свідомо не замикається у вузьких рамках особистого. Епічна розповідь у романі гнучка і вільно охоплює різні сторони людського життя, включаючи їх у єдиний потік історичного розвитку. Окреме, індивідуальне осмислюється як невідемна частина у складній, рухомій картині загальнолюдського життя, а форма розповіді дає можливість письменнику, зберігаючи усю конкретність розповіді, звести воєдино різні явища життя.

Варто відзначити, що Улас Самчук не обмежується документуванням побаченого і пережитого, а типізує факти і події, підносячи їх до рівня художнього узагальнення. За допомогою художніх засобів письменник вводить читача в коло загальнонаціональної проблематики. Іншими словами, письменник розумів, що епос вимагає широких роздумів і сміливих, глибоких узагальнень.

Впродовж усього роману «Марія» письменник використовує широко відомий в усній народній творчості принцип епічного паралелізму. У постійному співвідношенні, співставленні життя людей і природи знаходить своє вираження одна з найважливіших і найсуттєвіших особливостей художнього мислення автора, а саме персоніфікація явищ природи, втручання природи в людські справи. Такий прийом генетично пов'язаний з міфологічно-фольклорним уявленням про світ, але в українській літературі XX століття естетична функція цього прийому інша, бо герої, які звертаються до природи, ні сам письменник не покладають надію на реальну допомогу з боку природних явищ. Звертання героїв до природи, втручання її в людські справи підкреслює грандіозність, а подекуди, і трагічність подій. Світ людей і світ природи осмислюється письменником як єдиний потік життя. Автор створює картини природи, які органічно пов'язані з реальним світом.

Пейзажна складова на початку роману «Марія» лагідна, а коли автор починає описувати голод, природа кардинально змінюється: « ...На полях

рядами півкопи. Тяжкі зернисті снопи. Край золотий, край праці і хліба. Сонце любить його, опікає, ogrіває. Навколо сонячно і блакитно...» [38, с.64], і зовсім інша картина: «Над землею морок і затьмарення, не життя і не смерть, глухими відлунками до посірілих міст входить і розглядається голод. Смерть стоїть над землею, виразна, неминуча смерть. Ні неба, ні Бога, ні диявола, ні добра, ні зла. Люди зовсім злиняли, стерлись їх обличчя, гасли очі. Перший рік, другий, третій... і немає кінця, геть чисто зникає надія» [38, с.198].

Прикметно, що на початку твору навколо сяє сонце, то в кінці – темнота. Важливою є зміна кольорів: блакитний, золотий – сірий – темний. Передаючи динаміку кольорової світлової гами і сповнюючи тим самим свідомість читача тривожними передчуттями, ці деталі відіграють важливу ідейно-сміслову функцію.

Пейзажі в Уласа Самчука – не статичні, а динамічні, вони постійно змінюються. Природа, внутрішній стан людини – все зливається в одне органічне ціле, стає винятково вразливим і таким, що підкреслює всю трагедійність тоталітарних злочинів проти українського народу, який споконвіків намагався жити в гармонії з природою і землею-годувальницею.

Варто відзначити, творчий досвід Уласа Самчука підтверджує, що епічні паралелі лише тоді набувають великої діючої сили, коли вони не мають характеру прямого уподібнення, бо зберігаючи свою конкретність і особливість, життя природи і людей виступає єдиним цілим. Розлогі картини природи, не втрачаючи своє самостійної естетичної значущості, дозволили письменникові передати почуття і настрої багатьох персонажів і тим самим випереджаючи наступні трагічні події.

Висновки до розділу

Можемо зробити певні узагальнення. На прикладі роману «Марія» Уласа Самчука яскраво проілюстровано трагедію українського народу, яка сталася у 1932-1933 роках. Вона яскраво виявляється у відборі фактів, виборі назви твору, авторських відступах, групуванні персонажів, у внутрішніх психологічних монологів, символічних образах, образах архетипного спрямування.

Крім того, трагедія чітко простежується й у художніх протиставленнях, в описах природи, портретних характеристиках персонажів та в обранні кольорів. Більше того, використані у тексті ключові слова набувають символічного, архетипного значення з метою акцентування на жахливій трагедії українського народу під час Голодомору.

Виходячи з логіки роману «Марія», і особливо з його фінальних акцентів, можемо окреслити кілька положень чи узагальнень. Для Уласа Самчука Україна – явище більш космічне (божественне, духовне), а не історичне, бо історія (екзистенція) її вбиває. На сторінках твору історичним катаклізмам ХХ століття українець зміг протиставити лише свій духовний досвід, бо для нього «Бог є Дух. Бог є екзистенція» [1, с.27], за яку він тільки й може триматися. Більше того, Бог у деяких моментах є тотожним із Землею, також перетвореною на еквівалент екзистенційної сутності людини.

Названий духовний феномен стає важливим елементом психологічного портрета українця, представленого в романі «Марія», на тлі подій першої половини ХХ століття. Однак цей феномен виявляється безсилим змінити хід історії, оскільки він обмежує людину у зовсім іншій, космічно-духовній сфері, відволікаючи її від історично-екзистенційного контексту. Внаслідок цього українець не зміг остаточно вийти з цієї сфери, не зміг подолати її вплив і вплинути на хід подій свого часу.

РОЗДІЛ II. ПОВІСТІ ТОДОСЯ ОСМАЧКИ «РОТОНДА ДУШОГУБЦІВ» ТА «ПЛАН ДО ДВОРУ»: АВТОРСЬКА ВІЗІЯ РОЗКРИТТЯ ТОТАЛІТАРНИХ ЗЛОЧИНІВ.

Стоячи біля джерел теми голодомору 1932 -1933 років Тодось Осьмачка глибоко розкрив страшні злочини тоталітарної системи повістями «План до двору» (1951), «Ротонда душогубців» (1956), йому співзвучний роман «Марія» Уласа Самчука, а також роман «Жовтий князь» Василя Барки. Усі вони з суворою правдивістю розповідають про геноцид та етноцид, що їх проводила в Україні комуністична московська влада.

Замешкавши в Едмонтоні 1954 року, Тодось Осьмачка береться за новий прозовий твір, На початковому етапі роботи роман мав назву «На чатах Мономаха», потім був перейменований на «Ротонду душогубців».

Уже перша зустріч «Ротонди душогубців» з читачами стала причиною певних непорозумінь. Однак причина крилася не у політичних поглядах письменника, які він сформулював у повісті, бо на той час їх ще ніхто не знав. Вони стали аргументом пізніше, коли українська еміграційна спільнота прочитали повість – погляди автора на Центральну Раду УНР та Симона Петлюру, висловлені устами Чуляєва, накликали багато критики на голову автора.

Варто відзначити, що Тодось Осьмачка мріяв про Нобелівську премію. Вперше він заговорив про це з М.Кейван ще 1945 року і Фюссені. Він навіть уявляв своє життя після того, як стане нобелівським лауреатом, була в тих мріях вілла десь у Каліфорнії, чи Флориді. Осьмачка повідомляв друзів про те, що вже передруковує рукопис «Ротонди душогубців» і якщо її надрукувати таким форматом, як «Місто» В.Підмогильного, то вона матиме понад 350 сторінок. Цей твір йому більше подобався, ніж «Старший боярин» і «План до двору», - повість більш реалістична, глибша і пластичніша картинками і драматичніша. Осьмачка планував видати «Старшого боярина» і «План до двору» окремим томом під назвою «Нема злоту перекоту» і теж

виставити ці твори поряд із «Ротондою душогубців» у змаганнях за Нобелівську премію. М.Кейван слушно зауважила: «Але ж у комітеті по Нобелівських преміях навряд чи читають книги українською мовою. Автор став шукати перекладача для «Ротонди душогубців» на англійську. За свідченням фахівців, переклад М.Лучковича літературно досконалий, у ньому збережено колорит оригіналу. Почалися клопоти з пошуками видавця. Та Осьмачка із впертістю обстоював, що ні одне слово не може бути змінене. В українських устах жорстоко критикували книжку. Саме це травмувало вразливого автора» [19, с. 87].

Як стверджує сам автор, до написання цього роману його надихнув Володимир Винниченко: «Володимир Кирилович в одному зі своїх листів до мене говорив, що конче написати формою роману або повісті про штучний голод на Україні, влаштований комуністами» [29, с.9].

Вперше повість побачила світ у 1956 році за кордоном. Після появи твору відгуки були різними. Хтось навіть звинувачував письменника у автобіографізмі. Основна тема повісті – історія села періоду колективізації та страшний голод, масові репресії, які руйнували українців фізично і морально.

Структурно «Ротонда душогубців» складається з двох частин, кожна з яких має подвійність зображення та вираження: автор переплітає події, що відбуваються в Москві, з подіями в Україні. Одна з основних тем твору Тодося Осьмачки — трагізм людського існування у світі, який нестабільний через політичні та соціально-економічні катаклізми, що часто супроводжуються знеціненням моральних цінностей. Ця тема становить фабульне ядро повісті. Головний об'єкт авторського дослідження — це суспільно значуща особистість, що зумовлює прагнення автора представити якнайповніший соціальний зріз тоталітарного суспільства.

Тодось Осьмачка наголосив на посутності фізіологічних потреб, необхідності подолання гріховно-егоїстичного омертвіння людини, розкривши подвійну природу голоду, духовного та фізичного.

Оскільки тодось Осьмачка був живим свідком багатьох катаклізмів, тому знав ці обставини найкраще. Час дії у повісті – перша половина 30-х років. Образ Сталіна зображено як організатора винищення українського села. Сталін зображений в парі з Єжовим – тодішнім наркомом внутрішніх справ. Примусова колективізація була нічим іншим, як своєрідним катуванням народу. Завданням катів було винищення української нації, руйнування національного спротиву, позбавлення історичної та духовно-ментальної пам'яті. Свою розповідь Тодось Осьмачка розпочинає з опису першого злочину душогубців: «Радісно було колись глянути з височини якогось боку Оникієвого Яру вниз. Вода срібною свіжиною вирівнялась у небесну глибочінь серед куп зеленого верболозу. А тепер пересохлий та порепаний мул. Усе вирізали, витовкли, викосили виконавці волі совєтів» [54, с.149].

Письменник свідомо акцентує увагу читача на тому, що внаслідок тоталітарного винищення втрачає своє оформлене обличчя родина, в якій завжди материнство є оберегом сім'ї з покоління в покоління. Приміром, дружина Овсія Бруса була працювитою жінкою, але в неї не вистачило часу, щоб навчити дитину молитися Богу чи шанобливо ставитися до людей, що, на переконання автора, спричинило втрату зв'язку з традиціями родинного життя, поваги до батьків. Більше того, автор звертає увагу на зневажливе ставлення Мадеса до батька, який все ховає від нього, навіть кору закриває у хлів, щоб батько туди не заходив і наголошує на причинах, які призвели до цього: «Якби не комуна, то хіба б Мадес додумався до таких штук зі своїм батьком» [54, с.158].

На наше глибоке переконання, смисловим і сюжетоворчим навантаженням повісті «Ротонда душогубців» Тодося Осьмачки є диявольська пристрасть більшовицьких верховодів, і це відображено у епізоді, коли під червоним осередком ротонди Сталін скликає душогубців: «Я даю вам право над людьми цієї країни. Гляньте в гору і під ноги собі. Все

червоне і ви від нього червоні. Мене звуть червоним сатаною. Ви, кати, а я між вами найбільший» [54, с.143].

Прикметно, що саме Парцюню, колишнього ката харківської тюрми, прислали із Кремля в Україну колективізувати непокірне селянство. Страшну кару він придумує своєму рідному братові і його сім'ї: щоб їхні душі не залишилися чистими в царстві п'їтьми, наказує їм вчинити непростенний гріх, намовляючи свого небожа жахливими словами: «Задави свою бабусю, тоді ми вас усіх повипускаємо...Але кажу, щоб і батько, і мати, і вся малеча після тебе підходили до задавленої баби і кожне щоб трошки подавило її горлянку...» [54, с. 392].

Як бачимо, родинність зганьблена брутальною силою, бо брат пішов проти брата, син став проти батька, син проти матері. Тодось Осьмачка, як і Улас Самчук, не сприймав політики Москви по відношенню до України, переживав трагедію села, а також трагедію батьків та дітей, взаємовідносин між родичами, що, власне, було основою ментального благополуччя української нації.

Читаючи повість «Ротонда душогубців», ми бачимо наскільки цей твір сповнений автобіографізмом, бо письменник був безпосереднім свідком трагічних подій колективізації та голодомору. Це яскраво відображено у співставленні кількості дітей у родинах Осьмачок і повістевих Брусів. В обох сім'ях було по семеро дітей, бо тоді всі українські родини були багатодітні, але це не розглядалося тягарем, а навпаки багатством і надією на розвій роду, економічний достаток.

Батько Тодося Осьмачки був чоловіком роботящим і здібним. Немаючи спеціальної освіти, самотужки опанувавши науку лікування тварин, став відомим ветлікарем на всю округу, до його двору вели худобу не тільки з Куцівки, а з усіх навколишніх сіл. Про це автор і розповів у творі, наділивши характером і лікувальним ремеслом рідного батька – головного героя повісті – Овсія Юхимовича Бруса.

Коли Овсія Юхимовича забрали до лікарні, він не хоче там помирати, а прагне вмерти серед ланів і трав, під ясным сонцем. Через це тікає з лікарні, щоб здійснити свій намір. Смертю Овсія Бруса автор показує наскільки він прагнув волі, волі на рідній землі, а ширше – вільного життя в Україні. Ці почуття прищепила Осьмачці матір ще в дитинстві. Під час навчання у земській школі, де викладали російською мовою, інколи Тодось вдома починав розмовляти по-російськи, але мати за це висварила його, приказуючи: «Та говорив би ти, сину, по-християнськи, по-людському!» [54, с.140].

Панування чужинців над українським світом – один з провідних мотивів твору: «Україна скалічена. На її неперев'язаних ранах лазять гади і живляться її кров'ю бездомні собаки, що приволіклися з чужини. Україну зламали дві сили: московська і жидівська. І відціля треба почати боротьбу в тюрмі за своє життя, щоб настроєм зухвалості віддячити за ганьбу Батьківщини...» [54, с. 127].

Борцем з цим злом у повісті став син Овсія Бруса – Іван, якого заарештували і відправили в Київ до Лук'янівської тюрми. Іван Брус говорить: «Краще тому, хто народився на світ, швидше вмерти, а тому, хто не вродився, найкраще ніколи не з'являтися на світ» [54, с. 319].

Автор і сам кілька разів був арештований, тому вирішив простелити такі ж стежки і своєму героєві. Проте, Осьмачці вдалося уникнути жорстокої кари – більшовицьких таборів. Він майстерно симулював божевільня, перебуваючи у в'язниці. Ось як Тодось Осьмачка розповідав про останній арешт: «Коли слідчий викликав мене на допит, я вирішив прикинутися божевільним. Коли мене ввели в кабінет слідчого, я, побачивши портрети Леніна і Маркса, запитав: «А коли це ви розвішали жидів?» А потім, звертаюся до слідчого, запитав: «А ви іржете до своєї жінки?». І далі я плів усяку нісенітницю» [47, с.128].

Слідчий від здивування не знав, що робити з в'язнем, і передав його для обстеження лікарям. Така ж сама ситуація склалася і з Іваном Брусом у

повісті «Ротонда душогубців», який, відчуючи неминучість арешту, вирішив готуватися до того, щоб використати божевільня проти душогубських сил. Імітоване божевільня допомогло Іванові Брусу висловити всі свої обвинувачення катові Парціоні. Герой повісті виграв двобій з чекістами – його визнали божевільним і відправили до психіатричної лікарні на примусове лікування.

Показовим є образ дружини Івана Бруса – Олени Щоголевої, яка навчалася в медичному інституті. Складається враження, що Іван Брус добре не знав свої дружини, бо вони жили якось відсторонено. У деяких ситуаціях Іван признається, що не любив її, але вони співпереживають за свій народ, «якого зараз ніхто не жаліє і віднімає в нього добро, працю і гонить самого по-звірячому в тюрми, на важку роботу і на смерть» [54, с.306]. Олена любила свого чоловіка і так само, як і Іван, бореться за загальнолюдські моральні цінності. Вона морально перемагає катів Парціоню і Чудєєва своїм відчайдушним кроком – самогубством. Іншого шляху для духовного самозбереження в неї не було.

Говорячи про образ Олени в повісті, варто згадати і власну дружину письменника. Тодось Осьмачка був одружений, а ще й батьком одного сина. Відомо, що його дружина була лікаркою. Письменник зазначав, що він її ніколи не любив, тільки вона його. Прямий автобіографізм порвісті однозначно простежується. Проте, на відміну від Олени Щоголевої, дружина Тодося Осьмачки була причетна до його арешту, видала чоловіка НКВД. Сам автор після того, як вийшов з лікарні не мав наміру зустрітися з дружиною і сином, яких давно не бачив.

Доволі показово, що дружина письменника не мала тих рис, якими наділена повістєва Олена Щоголева. Сам Осьмачка розповідав своїм сучасникам, що творивши тип Щоголевої, увесь час мав на думці одну свою колишню ученицю, гарну і розумну дівчину. Образ цієї дівчини був увесь час в його уяві і в процесі написання повісті [47].

Як ми вже зазначали, аналізована повість Тодося Осьмачки глибиною розкриття проблеми тоталітарних злочинів стоїть поряд з творами Уласа Самчука, Василя Барки та інших письменників, які звернулися до розкриття трагічних подій середини 30-х років XX століття і, водночас, прислужилися розширенню інтелектуальних обріїв, європеїзації літератури через поглиблення психологізму, розкриттю гуманістичної складової новітньої української літератури, відстоюванню духовних цінностей, запереченню бездуховності, розвічанню сталінського тоталітаризму, донесенню до світової громадськості правди про геноцид українського народу, піднесення високих зразків мужності представників українського народу, стійкості в надзвичайних обставинах і душевної чуйності протагоністів за трагічних обставин буття.

У контексті нашого дослідження варто відзначити, що в українській літературі XX століття активно розвивався жанр художньо-біографічної прози, основою якої були життєві та творчі шляхи видатних постатей, переважно письменників, митців на тлі трагічних реалій свого часу.

Знаковою подією стала поява у видавництві «Ярославів вал» документально-біографічного роману М.Слабошпицького «Поет із пекла (Тодось Осьмачка)».

У романі М.Слабошпицького Тодось Осьмачка постає на перехресті різноманітних життєвих, особистісних та історичних подій. Кожен період-розділ – це не тільки етапи життя письменника, а й історичні події, які висвітлюють літературно-мистецьке життя 20-их років, війну, еміграцію письменника до США. Крім того, М.Слабошпицький не обминув увагою письменників-побратимів Тодося Осьмачки, друзів, однодумців митця. На першому плані Григорій Косинка, Борис Антоненко-Давидович, Євген Плужник, Валер'ян Підмогильний. Окремий розділ у романі М. Слабошпицького називається «Косьмачка», – вигаданий автором псевдонім головного героя з метою розповіді про дружбу Григорія Косинки та Тодося

Осьмачки – розділ, в якому описано низку маловідомих подробиць, свідчень, цитат, що характеризують свій час і літературне життя.

На основі ретельно зібраних матеріалів розділи роману «Заховайтесь десь від війни», «Дорога через Україну», «Львів», «Кого любить Америка», «Втрачені ілюзії», «Смерть у Пілігрим Стейт Госпітал» показують, що Тодось Осьмачка не зміг ніде знайти прихисток для своєї душі, він змушений постійно тікати від тоталітаризму, від світу насильства.

Усі розповіді про життя письменника, яке увібрало в себе стільки злигоднів і болю, індивідуалізоване змалювання сучасного йому літературного життя, постають у романі М.Слабошпицького завдяки художнім творам Тодося Осьмачки. М. Слабошпицький талановито поставив у логічну залежність творчість письменника з його життям.

Крім М.Слабошпицького творчість Тодося Осьмачки, зокрема повість «План до двору», досліджували Н. Зборовська та М. Кейван. Вони підкреслили одну важливу особливість постаті Тодося Осьмачки – протест письменника в ім'я свободи особистості, протест проти будь-якого тоталітарного приниження.

1951 року у Торонто, у видавництві Українського легіону побачила світ повість «План до двору». Поява цього твору засвідчила потребу в черговий раз звернутися до теми радянського лихоліття, щоб глибше осмислити і об'єктивно відтворити суспільно-політичні процеси в Україні кінця 20-х та першої половини 30-х років, які навіки закарбувалися у свідомості письменника. Більшовицька формула «План до двору» стала вироком для України. Спочатку її ставили заможним селянам, а пізніше й усім іншим, навіть і незаможним. Суть його полягала в тому, що господаря і його родину виганяли в одних сорочках з оселі, а все, що було у хаті та на подвір'ї, колективізували.

На сльози і благання селян комісари не зважали: «Я думав, що ти щось нове до справи додаси, а ти, бачу, верзеш те, що тільки в твоїй голові потовпиться і що нікому не потрібне. Зараз же звільнений з родиною цей

двір. Він уже не твій, громадський...Ти передержував у своїй хаті контрреволюціонера, який втік з машини «позапрошлої ночі». Забирай сім'ю і геть із двору...» [55, с. 60].

Коли ж хтось вигнаних людей переховував, то і милосердним робили те саме, що і покараним. Але, найчастіше грабованих арештовували і везли на північ рубати ліси або копати канали. Незаможникам, а потім і колгоспникам «план до двору» був таким диявольським, жорстоким катуванням: «...що я, наткнувшись у пам'яті на його, не міг уже проминути це байдужою думкою і написав цілу повість. І через те, що вона взята з реального життя, хоч і писалася через двадцять років після зображуваних подій, то імена людей змінені і події перенесені з тих місцевостей, де відбувалися, у інші, щоб влада не змісила моїх героїв із землею, якщо деякі ще живі. «План до двору» зараз уже стоїть перед всією земною кулею, як страшне «мементо». Нехай же моя книга не буде «гласом вопіючого в пустині», а щирим закликком, щоб рятувались, коли не пізно» [30, с. 73].

Повість «План до двору» відштовхується від історичного матеріалу і реальних подій у роки голодомору в Україні. Вона значною мірою написана як свідчення біблійного очевидця про кінцесвітню пору людства. У своєму творі письменник позначив ніч тривожною тишею і кожна жива душа в селі боїться посеред ночі стукнути чи шерхнути, бо «...як у селі не було ні тинів, ні дерев, крім випадково залишених, то луна від порушення тиші була нагло в кожне вікно і на далекій відстані. І таке безлюддя почувалося в порожніх просторах вулиць, що якби хто голий пробіг від краю села до краю, то ніхто і не помітив би. Одна тільки сова на це не зважала і гуками гула на церкві. Здавалося, що вона своїм містичним криком робить совєтський жах ще й таємничим» [57, с.181].

Сумний дух тліну й запустіння, мов на давньому згарищі лине з церкви, поширюється подвір'ями, і тільки крикливе гайвороння погойдується вгорі над банями. Тут, під церквою, вирито глибоку яму, в якій комсомольці ув'язнюють тих, хто, на їхню думку, особливо небезпечний для

комуністичного режиму, і всі слова, мовлені біля церкви, відлунюють у ямі. Ось таку новину принесли комсомольці до храму.

Автор моделює загрозливу картину моторошності і загального страху. Вона виражена насамперед у звуковій складовій твору. Проникливе kleпання заліза несамовито роздирає простір, бентежить природу і людську душу. Дикі звуки мають вибити людину з нормального душевного стану, довести її до жаху. Такий варварський хор несе у своїх звуках божевільне бажання завдати людям нестерпної муки. Сонячні бані церков, що несли людям радість і душевний мир обертаються бевканням у дзвін із нестримною вимогою всеохоплюючого катування.

«Кожен голосний звук, навіть крик ворон, збуджує страх, скаламучує душевні тривоги. Звучання твору підсилюють тужливі розпачливі крики. Заячий крик уночі, що нервово котиться до села, подається як крик безсилового, котрий благає про допомогу у вічній темряві, розпачливий крик зайця змінює моторошне виття собаки» [57, с.105].

Однією із символічних складових повісті є труни, кладовища, лихі пейзажі, коли чорна тінь б'є полум'ям у той бік, звідки має прийти біда. Наскрізною деталлю, зловісним образом є облуплена, спаплюжена церква. Без хрестів, без вікон, лише сова на церковній дзвіниці. Церковна пустка жахає душі людей. Образ містичної церкви з відьмою у розбитому вікні набуває гнітючого характеру.

У повісті «План до двору» зображена вражаюча картина спаплюження храму комсомольцем Дунею, який замість вдарити у дзвін, кидає у відро кота, що підноситься символічною образністю до містичного жаху відречення людини від Бога. І тут ніби нізвідки прилітає велетенська сова і починає клювати очі комсомольцеві, а потім кидається на кота: «І змішалася людська кров з котячою. І осквернилася людина, наділена від Бога душею так само, як і Божий храм осквернився від людини» [57, с.145].

Людський світ у повісті спаплюжено гріхом. Він складається з безіменних чорних людей, що продали душу чужому – сатані (Єшка

Хахлов). Між ворожими запрованими силами перебувають ті, хто знає різницю між справами Божими і безбожними гріхами. Такі герої перебувають у моторошному колі свого нещастя, несуть на своїх душах нелюдський тягар.

У творі з'являється чорний чоловік, який приходить у сон діда Магули: «Обличчя чорне, руки чорні, сорочка на ньому чорна. А постолі червоні. А зверху на ньому чорна попівська ряса. Чуб чорний, довгий, аж на плечі спадає. І на шиї висить такий самий ланцюг, як ото попи було носять. Тільки що на ньому не хрест лежить, а звичайне блискуче кільце» [57, с. 183]. Цей чорний чоловік готує «якесь вариво, похоче на смолу» і запалює на небі жажливі зорі, прагнучи довести людині, що він важливіший від того, хто створив небо, бо він цим небом порядкує.

Таким чином, сувора історична реальність – реальність штучного голодомору, пояснюється у повісті «План до двору» демонологічною ірреальністю. З демонізацією більшовицького режиму ми пов'язуємо і провідну ідею аналізованої прози Тодося Осьмачки – ідею помсти за вчинені злочини.

Подібно до помсти Гната синові перевертню Максиму у романі «Марія» Уласа Самчука, відбувається вбивство-помста головним героєм повісті «План до двору» Тодося Осьмачки Іваном Нерадьком Тюріна, який нагадує міфічного персонажа, губителя жіночих душ. Вбивство автором не тільки не засуджується, а й виправдовується. Тюрін видається Іванові тим чорним вішалником, який зайшов у церковну пустку і дочікується других півнів. Більше того, він нагадує дідове пророцтво, знаки якого вказують Іванові на диявольське походження Тюріна.

У сюжетній канві повісті виділяється одна важлива лінія, що є типовим для того часу – переслідування комуністичною владою патріотично налаштованого сільського вчителя Івана Нерадька. Вчителя вважали неблагонадійним за націоналістичні переконання, а тому звільнили з посади та заарештували як польського шпигуна і буржуазного агента.

Конфлікт головного героя з більшовицькою владою завершився трагічно – Іван Нерадько помстився начальникові ДПУ Тюріну за вчинені у селі злочини. Цей факт помсти письменник підносить до рівня громадянського вчинку – як символ відплати України своїм гнобителям за наругу.

Образ Івана Нерадька в повісті функціонує як своєрідна авторська призма, через яку відображаються події того часу, зокрема — інтенсивне нагнітання темпів колективізації та розорення села за допомогою репресивних методів. Письменник часто вкраплює в розповідь тужливі, гіркі роздуми головного героя. Через ці роздуми він порушує питання, чому селянин так запекло опирається, коли його силоміць тягнуть до «колгоспного раю», чому воля мільйонів людей має підкоритися волі однієї людини, яка ніколи не обробляла землю, не сіяла і не жала, і чому люди йдуть на роботу мовчки, без пісень, без бажання?

Письменник вводить читача у середовище і тих, хто утверджував сталінську волю на місцях. Сталін велів послати в Україну таких партійців, які не були переобтяжені «пережитками капіталістичного минулого» і певна річ, позбавлені емпатії до українців і української ментальності, відвічних хліборобських традицій. Перед читачем постають два типи сталінських посланців – Хахлов і Тюрін. Голова колгоспу та начальник районного відділу ДПУ. На совісті першого – зневажливе ставлення до людей, відверте знущання над ними. Другий – один із сталінських посіпак, які вчиняли геноцид українського народу.

Трагедію українського села Тодось Осьмачка вбачає ще й у причетності до геноциду і колективізації українських прислужників Сталіна – сільських люмпенів, пияків, які вчинили не менше зла. До їх числа належали комсомольці-активісти, руками яких хахлови і тюріни руйнували храми, розкуркулювали тих, кому доводили «план до двору». Шкода лише, що ці персонажі переважно безіменні, позбавлені індивідуальних характеристик і, таким чином, не розкривають глибини самого явища, явища запроданства, характерного для більшовицько-тоталітарної системи.

Фінал повісті доволі символічно-романтичний. Іван Нерадько вбиває Тюріна, переодягається в його одяг, забирає Марфу та Ніну і їде на авто за кордон – перейти кордон йому вдається. Письменник ніби відчував, що так завершити повість не зовсім логічно. Тому він додає ще й епілог, який вражає химерністю і трагічним символізмом: споглядання портрету, намальованого Іваном Нерадьком, професором Бурачеком та його знайомими, багатослівний монолог Бурачека і несподівана ірраціональна сцена перетворення скульптур Леніна і Сталіна в дикунів з сокирами в руках. Скульптури набувають незвичайної виразності, покриваючись білою шерстю та вдягаючи звірячі шати, хижо здіймаючи сокири над своїми кривавими жертвами. Чорні бронзові вожді піднімаються, ніби круки, і розправляють за плечима великі чорні крила. Ці образи відображають трагізм епохи, що породжувала не менш трагічні фігури та символи.

Висновки до розділу

Отже, публіцистичне, символістичне обрамлення, в якому написано «План до двору», дозволило письменникові, на наш погляд, більш вільно, відверто і чесно, спираючись на власне розуміння історичних закономірностей, розгорнути оповідь про один із найстрашніших періодів Історії України. Саме ця публіцистична загостреність повісті, чітка соціальна позиція автора і дали підстави В.Винниченку в одному з листів до автора зазначити: «Я вважаю її дуже цінною, і було б дуже добре, коли б її видали на чужих мовах» [29, с.10].

Таким чином, ми бачимо, що у повісті «План до двору» автор на високому художньому рівні втілив життя українського села перших десятиліть ХХ століття у трьох ракурсах: автобіографічному, історичному та публіцистично-символічному. Останній представлений у формі авторських зауважень та оцінках політичної, економічної, моральної ситуації в Україні через систему образів-символів та архетипів.

Художньо зафіксовані у творі факти тоталітарної дійсності формують самодостатню картину світу. В основу сюжетної канви майстерно вплітаються «історії» різнопланових персонажів, подекуди фантастичних. Специфічно Осьмаччине художнє відчуття сталінської доби відзначається підтекстовою багатозначністю елементів повістєвого хронотопу. Семантично-значущим об'єктом є образ цвинтаря, який з ілюстративної реалії трагічного світу трансформується в масштабніший символічно-алегоричний образ філософсько-викривального звучання, що сприймається нами як пересторога майбутніх катаклізмів тридцятих років ХХ століття.

РОЗДІЛ III. ПОВІСТЬ ТОДОСЯ ОСМАЧКИ «СТАРШИЙ БОЯРИН», ЯК ТВІР – ПЕРЕДБАЧЕННЯ МАЙБУТНІХ ТОТАЛІТАРНИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ

В історії світового письменства є низка творів, поява яких спонукала до жвавих дискусій, роздумів про стан духовності нації. Дискусійно-суперечливим було сприйняття чи несприйняття цих творів читачами та критикою. Проте безперечним є визнання важливості їх присутності в літературному контексті не тільки як взірців художнього слова найвищого ґатунку, але й як вираження різноманітних ідейно-стилістичних пошуків. Трагічна парадоксальність супроводжує наш народ у його історичному, духовному розвитку. Мільйонна нація, що впродовж століть переконує не тільки світ, але й себе на право мати власну державу.

Повість «Старший боярин» Тодося Осьмачки належить до тих явищ української літератури, обминути які означає дозволити себе добровільно пограбувати, а тим більше в контексті нашого магістерського дослідження. Повість «Старший боярин» – це не тільки сама Україна, а це мережана золотом вишиванка у масних чорноземах, у сонячному бринінні і сумних передчуттів майбутнього апокаліпсису колективізації, обездуховлення і голодомору 1932 – 1933 років.

Про цю повість писало багато дослідників, серед них М.Слабошпицький, Ю.Шерех, М.Скорський, Л.Масенко та інші.

Автор зазначає, що дія відбувається в червні 1912 року. Проте час у повісті не визначається і не конкретизується, бо є довічна Україна – царство мертвих і живих, і не народжених ще українців. Невмируща бувальщина живе в душах поколінь. Що раз сталося, те, на думку письменника, триває вічно. Дія твору відбувається не лише 1912 року, а у довічній, невмирущій Україні – Україні невмирущих душ.

Як вже було зазначено, специфіка екзистенційної творчості Тодося Осьмачки полягає в тому, що він трактує тему України не лише через

історичні події, а й через космічну призму. Українська трагедія в його творчості – це образ "забутої" Богом України та маленької, самотньої людини, що відображає глибокий світогляд та філософію письменника. Мотиви самоти і загубленості у Всесвіті переплітаються з трагедією українського села, яке опинилося в хаосі національного безладу, відчаю та ненависті. Людина в цьому контексті виглядає безпорадною, а її протистояння з диявольською силою московської деспотії набуває характеру екзистенційної боротьби за існування у світі, що не дає їй шансів на спасіння. Ментально-світоглядна особливість таланту письменника полягає в ототожненні світу з «золотою» Україною, селянським раєм, який зникає. Осьмаччина Україна «дихає» віковою культурою, традиціями хліборобського селянського краю.

Народний побут з усіма його принадами, звичаями, чарівними казками, забобонами, повір'ями проникають у у світ читача. На наш погляд, письменник намагався довести, що національна ментальність, трансформуючись в горнилі ХХ століття, не втратила свої унікальності.

Автор вказує, що такі риси, як віра, людяність, доброта, чуйність, сердечність, пісенність, щирість і висока моральність, хоча й шкодили розвитку державотворчих процесів, однак виявилися важливими для створення особливого духовного ґрунту. Це підкреслює Божественну незбагненність, адже ці якості, на перший погляд, могли стати перепорою для політичного прогресу, але в контексті духовного відродження та боротьби за національну ідентичність вони сприяли формуванню глибокого і стійкого основи для майбутнього.

За силою художнього вираження винятково українського світосприйняття з творами Тодося Осьмачки може конкурувати хіба що поезія Тараса Шевченка, з якою образну систему письменника пов'язує спадкоємний, генетичний зв'язок. Автор «Старшого боярина» був абсолютно байдужим до настанов будь-яких літературних шкіл і напрямів, а тому сміливо містифікуючи свою прозу, Тодось Осьмачка представляє

диявольську природу історичних протиріч, в силове поле яких потрапила Україна. Модель світобудови «Старшого боярина» насичена демонічними силами. Акцент робиться на тому, що над людським світом панує злий дух, а тому спотворюється світогляд героїв. Письменник відштовхується від народної демонології, згідно з якою злий дух опановує людину, вона стає виконавцем його волі, носієм страшної пошесті. Таким героєм, одержимим сатаною, виступає в повісті Маркура Пупань. Цей образ уособлює в собі енергетику злого чародія.

Нечиста сила в народній демонології означається по різному, залежно від діяльності, Письменник зупинився на найпоширенішій семантиці. Чорт творить зло, тому зветься чорний. Він порушує рівновагу людської душі через несамовиту пристрасть.

Дозволяючи Маркурі чинити злочини й наругу над жінками, влада тримає сільську громаду в постійному страху. Вона використовує розбійника для розправи із свідомими українцями, як це сталося з родиною Діяковського. «Шановний господар, - говорить про панотця Пронь, - на початку своєї священичеської діяльності справді був небезпечний існуючому ладові. А тепер уже все гаразд» [54, с. 91].

Ці слова московського прислужника підтверджують, що влада свідомо залишає українське село на поталу злочинцям, оскільки потужні господарства селян становлять загрозу для імперії. Селянство, яке відчуває себе господарем на своїй землі, було перепорою для панування імперії на українських територіях. Усвідомлюючи небезпеку, яку представляє український національний рух, імперія використовувала всі свої репресивні сили для його придушення. У творі «Старший боярин» Тодось Осьмачка майстерно показує, як московська влада сприяла збагаченню своїх вірних прислужників, охороняючи їхнє майно, водночас дозволяючи безкарно діяти злочинцям, як-от Пурпурі, який стає фактичним «царем» для селян. Однак репресії та утиски не могли зупинити швидкого зростання національної свідомості українців. Як зазначає Я. Грицак, «національному рухові

українців вдалося зберегтися і розвинутися завдяки тому, що заборони і репресії торкнулися тільки його видимої частини – політичного керівництва та культурно-просвітних організацій. Швидкий розвиток української революції у 1917 році не був би можливим без неголосних здобутків передреволюційного десятиліття» [24, с. 48].

Гордій Лундик і отець Дмитро – персонажі, що є, тими, хто показує світогляд автора, належать до тієї частини української інтелігенції, яка вважала українське селянство єдиною тоді верствою, на яку слід опертися в боротьбі за національне визволення. Саме ця частина свідомого українства не сприймала соціал-демократичної ідеології у зв'язку з тим, що соціалістична ідея спиралась на міський пролетаріат як рушійну силу майбутньої революції, а міське робітництво в Україні в основній своїй масі було зрусифікованим, ворожим українській ідентичності. З точки зору Тодося Осьмачки такий мефістофельський тип людини залишається довічним служником, довічним полоненим нечистої сили, яка асоціюється з московщиною – царською, а згодом і більшовицькою.

Маркула Пупань у повісті «Старший боярин» - спустошувач села: він знищує чоловіків, а жіночий розум зводить дикою пристрастю – жінка втрачає здоровий глузд, охоплена єдиним руйнівним потягом. Таке стається з матір'ю Варки, яка асоціюється з образом минулого часу. Показово, що час у Тодося Осьмачки розщеплений на минуле, в якому жив страшний чародій, та теперішнє – час після його смерті та час його диявольського безсмертя. Мати Варки, отруєна злим духом, теж залишається жити після смерті: її спів стає провісником майбутніх катаклізмів.

Містична сюжетність в повісті традиційно розгортається в нічному світі: опівночі починає щось голосно і страшно співати в яру голосом матері Варки, потім з Розсохватої могили на чорному коні з'являється привид Маркули Пупаня, бо лихий час пробив, а в реальному світі починаються трагічні події.

У душі народної демонології в повісті здійснюється магічний обряд приборкання злої сили. Коли лихі духи нападають, рятують від них жінки: Вночі в самих сорочках, з розпущеним волоссям, вони здійснюють певний ритуал закликання, обманювання. Подібну дію має виконати дочка Варки. До цього її спонукає сільська знахарка. Містичний сюжет повісті Осьмачки починається з елементів відьмування, коли Варка, одягнена в білу сорочку з розпущеним волоссям, вдається до магічних практик. Вона повинна пройти через комин, вийти в ніч, заспівати пісню-биду, а потім повернутися магічним шляхом. Однак цю таємну обрядову дію випадково спостерігає Гордій Лундик, що порушує таємничість і правильність виконання ритуалу.

Оскільки все відбувається на очах у стороннього, ритуал стає недійсним, і, як наслідок, нечиста сила розпочинає нове коло злих подій і напастей. Цей сюжетний поворот підкреслює містичний аспект твору, де навіть намагання порушити природний порядок призводить до ще більших негараздів і небезпек. Герої Тодося Осьмачки, усвідомивши страшну помсту як неминучий фатум, диявольський закон, силою свого внутрішнього світла повстають проти нього, прагнучи повернути світ до Божого закону. Так окреслюється основний конфлікт повісті, він переноситься з психологічної площини у містико-символічну. Все це творить загрозливу і напружену атмосферу твору. У реальній дійсності збуваються грізні пророцтва, тривожні сновидіння, відчуття майбутньої катастрофи. Таємні знаки майбутнього лиха постають у зловіщому сні тітки Гордія Лундика, єдина жінка, що в минулому зуміла вирватися з-під страшної влади Маркури Пупаня. Тепер він з'являється перед нею грізним велетнем, що на весь світ роздуває дим, випускаючи з нього високе і стрімке полум'я. Він уособлює страшну помсту за колишній непослух: вогонь і дим виражають зловтішний демонізм, що запанує над світом. Поряд з пекучою фарбою з'являються й інші образи-символи: з полум'я вилітає – чорний крилатий крук, летить на заляте місце – лиху могилу. Маркура Пупань повертає погляд тітки до цієї чорноти, вимовляючи зловісні пророчі слова: «Оце будуть чорні ягоди цього

літа» [54, с.139]. Тітка Гордія Лундика – Горпина Корецька в повісті Тодося Осьмачки є втіленням народної уяви, української ментальності.

Позиціонуючи свою героїню в ситуації смерті, письменник моделює народне уявлення про смерть як про людську душу, що помирає від тягара гріхів. На порозі смерті Горпина Корецька зустрічається з сатаною. Чорт у народній демонології має назву петельника, тобто господаря пекла. В уяві тітки чорніє світ, страшно червоніє на заході, на чорному коні наближається жахливий вершник, що прийшов по її християнську душу. Оскільки, за народними віруваннями, бісівська сила не може виносити хресного знамення, то двобій з дияволом на смертельній межі асоціюється з молитвою.

Молитовна дія героїні постає на тлі потьмареного простору, повторення деталей зло віщого сну. Отже, містичне видіння постає як застереження, попередження прийдешнім поколінням. «І стала серед хати перед іконами навколішки мотитися...І час пішов, і нікому було його спостерігати, і вже сонце було спущене на Рохмистрівські поля...І над ними небеса піднімали червону розпечену пащеку заходу, в яку воно через кілька хвилин мало зсунутися з потемнілої землі. І тітка Горпина, молячись, повернула голову до вікна і побачила надворі вечір і дві тополі, між якими чорніли ворота з двома страшно червоними верхами...І виглядали вони їй ті дерева, що приснилися в полі, які горіли від Пупаневого дмухання...І впала тітка ниць і зашептала: «Господи милосердний...» [54, с.91]. Своєрідним продовженням Маркури Пупаня виступає у повісті Харлампій Пронь. Він так само їздить на чорному коні, стає погрозою для села. Саме його Горпина Корецька у своєму передсмертному маренні бачить «сієнським гостем».

Якщо Маркура Пупань погубив матір Варки, то Харлампій Пронь має Варку взяти собі за жінку, прирікаючи на роль «старшого боярина». Він знущається над мертвим тілом тітки Гордія, мститься жорстоко Гордієві за Варку, доруйновує священицьку садибу отця Діяковського. На наш погляд, кожен з героїв письменника так чи інакше моделюється навколо образу Маркури Пупаня. Він або стає його прямим продовженням, як Харлампій

Пронь, або непряним натяком на його страшну сутність – одержимість злим духом. Якщо Маркура Пронь, повністю під владою нечистого, то кожний із героїв пізнав цю владу на собі. Головний герой повісті – Гордій Лундик є вираженням екзистенційного дискурсу в повісті. Він відчуває себе приреченим, самотнім, реальність постає для нього ворожою силою. Головний герой повною мірою втілює свідомість, вражену гнітючою, настирною вібрацією тривоги і незахищеності. Внутрішньо-психологічне відчуття героя пронизане страхом перед світовою пустелею, приреченістю страшному, незбагненному. Тому серед містичної ночі у нього з'являється дике бажання схопитися і бігти до тітки, шукати захисту від світової безодні, що насувається. Оскільки Гордій Лундик є виразником освіченої верстви, то містичні страхи обґрунтовують екзистенційну проблематику твору.

Свідомість Варки, навпаки, виразніше постає у демонічній ситуації, що позначається чорноколірною семантикою. Взагалі, чорний колір знаменує появу і розквіт демонічного у повісті. Саме нагнітаючи чорну барву, Варка пояснює, що робиться в її поруйнованій душі: «І я вже не відчувала, але знала, що я не людське серце, не людська душа, а чорна пляма на тому місці, де повертаються... Чорний холодок від хмари зникає, коли вона розходить... Чорні тіні по кутках старих церков і каплиць на кладовищах зникають, коли туди сонце стане повнотою свого світла... Але чорнота мого єства ставала ще чорнішою під сонцем серед освітленого пишнотою його проміння дерев, хатів, тинів, криниць, птахів і дітей... Тільки глухої ночі надворі тьма в повній гармонії з чорнотою мого Духа...» [54, с.58]. Таку ж поранену душу представляє і священник Дмитро Діяковський. Після згуби Маркурою Пупанем його дружини він занепадає духом і піддається спокусі. Тут письменник мислить цілковито в дусі народних вірувань, бо Дмитро Діяковський, християнин і священник, шукає розради не в молитві, а в горілці.

Водночас панотець виконує роль доброго батька, ідеального хазяїна, який вміє дати лад і власному господарству та всьому приходові.

У повісті «Старший боярин» гармонізуюче начало уособлює не тільки світ природи, йому відповідає й традиційний господарчий лад української сільської громади. Тернівка, в якій відбуваються описані в повісті події, - це ідеалізований образ наддніпрянського села початку ХХ століття. Центром, що консолідує сільську громаду, виступає церква і садиба священика, але цей центр тяжіння постає перед загрозою руйнування. Початок руйнівних процесів автор розкрив через трансформацію внутрішнього світу священика Дяконовського, який в силу обставин навернувся до темних сил, бо почав їздити до Розсохватої могили у пошуках Маркури Пупаня. Руйнується не лише колись славне і заможне господарство, а й руйнується лад у селі. Пастор сільської громади, її проводир збивається з дороги, тим самим прирікаючи громаду на майбутню загибель.

Український світ у повісті постає збитим зі шляху, позбавленим рівноваги, з поруйнованим життєвим укладом і наростаючим хаосом. У повісті «Старший боярин» моделювання картини життя українського села характеризується нагнітанням густих, нічних кольорів і образів, лиховісних звуків, дикого неспокою. У Тодося Осьмачки людина перебуває на перехресті Божого світла і сатанинської темряви, яка накриє Україну в 1932 – 1933 роках. Людина Осьмачки живе у світі, де силу набирає сатана, тому така чорнота образів, тому така важка нічна темінь, вона своїми довгими пасмами дістає людську душу, полишаючи після себе страшні руйнування.

Світло й тінь, як день і ніч, сходяться й розходяться в сюжетній канві повісті. Тінь похмура, тривожна, а світло нестримне, радісне, сліпуче, веселкове. Воно значно пересилує тінь, діє на уяву й пам'ять і навіть вибухає посеред ночі сяйвом навколо Гордія Лундика.

У повісті «Старший боярин» Тодося Осьмачки зображено гігантську панораму руїни, що буде проглядатися як елемент трагедії не тільки в цій роботі, але й у пізніших творах автора, таких як «План до двору» та «Ротонда душогубців», а також у романі Уласа Самчука «Марія». Осьмачка з особливою увагою фокусується на розоренні і запустінні колись

процвітаючого селянського господарства, що символізує не лише економічну руйнацію, а й моральне й соціальне розкладання. Водночас це свідчить про актуальність теми в художній структурі повісті — розорення села, упадок традиційних цінностей і системи господарства в умовах тоталітарної деспотії, що негативно позначається на долі простих людей і національній ідентичності. Сцені остаточного спустошення садиби священика після того як її залишає дочка Діяконовського Варка, присвячено весь десятий розділ, у якому дід Гарбуз і Дунька, які працювали у панотця, спостерігають за тим, що відбувається у дворі, покинутому господарями, і намагаються захистити його від розорення, оскільки до двору потай приходять сусіди, аби поживитися дармовим майном.

Мотив розорення, перетворення доглянутого господарства на пустку повторюється і в сцені смерті Горпини Корецької, після нічних відвідин непроханих гостей: «...все господарство лишилося серед ночі з розчиненими ворітьми, аби входила і непрохана пустиня, і той час, що не міряється ніякими годинниками, ні канделябрами» [54, с.198].

Тему руйнації, спустошення церковних і господарчих осередків автор розширює у часових вимірах, виводячи її за межі конкретного часу й простору, і два сентиментально-тужливі відступи, в яких Осьмачка виливає свою тугу за зниклими садибами священиків. Один з них починається такими словами: «Ох, як я любив вас, священичі садиби в Україні. Ви вже позникали, але моя уява уперто тримає вас цілими, аби завдати більше горя кругом осиротілому серцю» [54, с. 96]. Історичній часовій тягlostі надає зазначеній темі й згадка про колишні татарські набіги: «І 1240 рік, коли татари зброєю, схожою на дривітні, що звалися таранами, руйнували стіни старої української столиці Києва, нагадував сумну цю подію» [36, с.112].

У повісті відбувається грандіозне спустошення радості світу разом з могутнім потьмаренням душі людської. Душевна руйнація обумовлена і цілком конкретною кривдою, як, наприклад, розпач отця Діяконовського від наглої смерті його дружини, або ж сирітство Гордія Лундика, бо, як вважає

автор, існує містичний підступний спустошувач душ, сакралізованої національної долі.

Українська дійсність, що складає духовне й матеріальне життя українського інтелігента початку XX століття, є тим ідейним центром, навколо якого обертаються і зміст, і форма твору. Тому цілком природно, що ім'я В.Винниченка, з яким листувався Тодось Осьмачка й думку якого цінував, у повісті не випадкове. З самого початку повісті головний персонаж постає прихильником творчості В.Винниченка, й надалі всі ідеї щодо соціальних чи національних перетворень у житті українського народу співвідносяться з Винниченком. Загалом позитивно ставлячись до соціал-демократичних переконань В.Винниченка, Тодось Осьмачка устами Діяконовського не схвалював ідеалізації сільської бідноти як реальної сили суспільних процесів та соціальних перетворень.

У задумі повісті «Старший боярин» простежується прагнення письменника якоюсь мірою доторкнутися і окремих соціальних проблем: національне відродження України, доля молодого покоління українців і формування патріотичних почуттів, суспільні процеси в українському селі на початку XX століття та їхні наслідки в майбутньому. Герої Тодося Осьмачки ніби відірвані від життя, виповнені романтичними уявленнями про світ, про сувору реальність. Образ головного героя повісті був близьким письменникові і за віком, і за розумінням тогочасних суспільних проблем. Така свідомість характеризувалася в основному консервативним селянським світоглядом, проте, як представникові сільської інтелігенції, котрій були затісними такі світоглядні рамки, Гордій шукав чогось нового, ближчого до реальних умов життя.

Герої Осьмачки жили в той період, коли в українському суспільстві посилювалося прагнення народу до боротьби за свою національну самобутність і соціальну рівність. Письменник не ставить перед собою завдання конкретного соціального аналізу, В той же час автор не міг не висловити свого ставлення до ролі і місця української інтелігенції в тодішніх суспільних

процесах. Саме тому й з'явилися в повісті розділи про діяльність таємного братства «Перший курінь вільних українців» на чолі з отцем Діяконовським. Мета товариства полягала в тому, щоб у самому зародку вирвати з столипінської реформи жало, яке було скероване проти української нації та її ідентичності.

Формулюючи в статуті завдання братства, його засновники використовують соціалістичну ідею і надають їй національного характеру: «Повинність кожного члена – є безумовне послухання старшини цього братства, яке правує свою діяльність на те, аби в російського поміщицтва на нашій землі віднімати силою гроші і передавати їх обезземеленим селянам, перетворюючи так все населення в маєтне» [54, с.49]. У повісті Тодося Осьмачки «Старший боярин» програма «Першого куреня вільних українців» виступає як своєрідна ілюстрація незрілості нації, яка не змогла вирватися з-під імперського гніту через відсутність міцної міської буржуазії та культурної еліти. Утопічні надії братчиків на справедливий перерозподіл власності та національне відродження через наївні акти, такі як роздача портретів українських діячів, відображають глибоку безпорадність у боротьбі за українську ідентичність в умовах національної неволі. Конфлікт між членами товариства через ці портрети підкреслює не тільки непримиренність позицій, а й трагізм ситуації, де навіть ідеї патріотизму, не маючи реальних соціальних та політичних підстав, ведуть до насильства та кровопролиття. Це кульмінація невизначеності і безвиході — спроби національного відродження, які призводять до загибелі самих учасників цієї боротьби.

Головний герой, хоч і помстився своєму ворогові за допомогою братчиків, не сприймає насильства як основний метод боротьби, що додає глибини його образу і виступає як моральна заявка на інший шлях вирішення національних проблем — шлях мирних, нехай навіть утопічних, змін.

В бунтах і революціях Лундик вбачає деморалізуюче начало. Місією тих, хто хоче служити майбутньому визволенню України, Гордій Лундик вбачає в просвітницькій діяльності, що має охопити якнайширші народні

кола. Як бачимо, осмислення й відчуття українськості в повісті Тодося Осьмачки не обмежується відтворенням барвистості, привабливості народної стихії, а намагається зрозуміти та окреслити національний, історично сформований характер, національне мислення народу, спосіб його життя, внутрішню незбагненну його суть. Тодось Осьмачка, перед очима якого відбувалася руйнація українського світу й людини в ньому, відчув жахливі наслідки майбутнього винищення не лише політично-соціального, фізичного, а й не менш небезпечного – ментального нищення. Автор відчув, що втрата етнічної пам'яті народом загрожує розвитку особистості й народу в цілому, а спроба нівелювати традиції, вирвати національне коріння робить народ безликим, асимільованим чужинецькими зайдами, що, власне і зумовило символізм образів повісті «Старший боярин». Для Тодося Осьмачки українське село – це шевченківський селянський рай з білими хатами, без кріпака і пана, це земля християнської любові між людьми, а от узагальненим образом тих, хто руйнує цей рай, є страшний Маркура Пупань.

Саме він служить чужому панові, він є тим, хто зводить матерів, дружин і вбиває їх, він руйнує родину, бо саме жінка-матір є оберегом родинного вогнища, родинних традицій. Як і для Уласа Самчука, так і для Осьмачки вбити, зневажити матір – це вбити душу народу. Без матері, як символу продовження роду – Україна стає домовиною, а не раєм. Це добре усвідомлюють вороги, а тому вбити Горпину Корецьку, яка зберігає генетичну пам'ять поколінь, означає зруйнувати вікові традиції. Зла воля переслідує Горпину Корецьку. На її молодість і красу зазіхає гвалтівник, вже літню Горпину чекає самотність, а вже мертвій судилось бути повішеною: «...на тому гаку, на яким замолodu не вішала колиски». Нездійснене її материнство було тільки одним із черепків того українського дому, що лишився серед ночі з розчиненими ворітьми, і стала спустошена оселя матері – берегині традицій, родинного тепла. З нею втрачає своє призначення матеріалізований в побуті світ українського дому: «І ввійшла у хату невидимими стежками тиша і придавила долі жінки, лаву, піч, рогаці,

скриню...» [54, с.120]. Для Осьмачки, як і для Самчука, Україна у своїй історичній тяглоті конкретизується в сім'ї, родині, шлюбі. У повісті «Старший боярин» чітко простежуються два важливих фабульних елементи – шлюб і любов, помітним є внутрішній зв'язок між ними, адже їхня корелятивна невіддільність є важливою на шляху до щастя і гармонії як особистого, так і національного. В Україні з давніх часів молоді люди одружувалися за взаємною згодою і основну роль тут відігравало взаємне кохання, і якщо в Московії шлюб виглядав як купівля-продаж, то в Україні дружина – це життєвий порадник, вона завжди користувалася великою повагою і шаною. Тому не випадково, сонце для нареченої пов'язане з давнім народним уявленням про небесне світило як живої сили, що допомагає, ogrіває, а навіть грає.

У цьому контексті Сонце в повісті набуває символічного значення, яке переплітається з фольклорними уявленнями про небесні світила. Зокрема, у народних колядках і щедрівках Сонце часто уособлює жінку, а Місяць — чоловіка, що вказує на традиційне сприйняття цих небесних тіл як парних, взаємодоповнюючих сил. Таке трактування відображає глибоке символічне значення Сонця, яке в народній свідомості є джерелом світла та тепла, а отже, й життєдайною силою, асоціюючись із образом матері або господині, що несе у світ світло й гармонію. У повісті це природне явище також набуває особливого значення, бо Сонце супроводжує героїв, ніби є невидимим спостерігачем їхніх дій. Воно не лише слідкує за подіями, але й коментує їх, виступаючи як універсальний символ, що пронизує всі рівні буття — від земного до космічного. Пейзажні замальовки з Сонцем як центром, де воно «переливається» і «миготить», створюють образ, що має не лише естетичну, а й глибоко філософську функцію, підкреслюючи циклічність життя, боротьбу й єдність всесвіту.

Особливо виразно зв'язок зазначеного образу з давнім солярним культом українців виступає в останньому, чотирнадцятому розділі повісті, де в картині сходу сонця небесне світило порівнюється з нареченою, яка

напередодні весілля обходить село, запрошуючи родичів на своє свято: «Вранішні пташині звуки він сприймав на половину, як співи дружок тієї молодої, що ходить по селу напередодні вінчання і запрошує родичів на весілля...Ті велетенські дві тополі, між якими були ворота в двір, світилися до розпеченого сходу блискучим ряботінням листків. А ось і молода.

Заквітчана квітами від чола через голову аж до намист та до китиць, мішаних на спині широкими різнокольоровими стрічками. А її прикраси, зачепившись за садки та за хати і за далекий ліс, натяглись до небес, неначе пасма гарячого проміння» [54, с. 384]. Міфологічний образ сонця-нареченої пов'язано з фінальною сценою одруження героїв. Показово та символічно, що обряд вінчання, який відбувається в садибі тітки Гордія Лундика Горпини Корецької, поруч з її свіжою могилою, більше подібний до язичницького, ніж до християнського, що знов-таки символізує міфологічний зв'язок весілля і смерті, аналогічний періодичному вмиранню-воскресінню місяця й сонця та циклічному вмиранню-оживанню рослинного світу. Фінальна сцена увиразнює екзистенційно-пророчу структуру всієї повісті. Герой, якому на початку твору кохана дівчина призначає другорядну роль старшого боярина, дружки на своєму весіллі, у змаганні за неї з суперником проходить через низку випробувань – підступний обман, наклеп і вимушену втечу, щоб врешті перемогти суперника і з'єднатися з Варкою в щасливому шлюбі, що, на наш погляд, символізує авторську надію на щасливе майбуття України.

Образ Варки в Тодося Осьмачки – узагальнений образ українського жіноцтва, материнства, жаги до життя, лету в майбутнє, надії на порятунок українського народу в трагічних подіях ХХ століття. Світ людей, виведений автором з вузьких рамок окремого українського села і зображений як нерозривна єдність, яка ототожнена з Україною. Україна для Осьмачки – не географічне поняття, а передусім духовне.

Висновки до розділу

Ми переконані, що однією з провідних проблемно-тематичних площин повісті «Старший боярин» є проблема самотності людини, бо вона шукає порятунку від нестримної самоти, приниження, страху. Невипадково, а символічно, що Гордій може віднайти свій особистий гармонійний світ лише через Варку, а Варка – через Гордія, але вона суджена іншому. Не нареченим, а тільки старшим боярином може героїня покликати на своє весілля коханого Гордія, бо іншій нареченій належить Гордій – невблаганній смерті. Майже всі герої Тодося Осьмачки – тільки старші бояри на весіллі своєї «молодої», свого життя. Гине стара Горпина Корецька, розбите життя отця Діяконовського, пустошаться тихі садиби, чорні сили тяжіють над людьми, зловісні прикмети підстерігають кожний їхній крок, на пекельному коні ввижається їм страшний Маркура Пупань, кричать сичі, страшні передчуття стискають горло. Цей символізм траслюється автором на долю всього українського народу, який стоїть на порозі жахливих соціальних катаклізмів тридцятих років XX століття. Саме тому, повість Тодося Осьмачки «Старший Боярин» позиціонується як повість – передбачення, повість – пророцтво.

Проте герої повісті мають силу, що здатна подолати самоту і загубленість між світом космізму та історизму. Ця сила – почуття любові, яка з'єднує душі і тіла, рятує від деградації. Це почуття долає непереборні перешкоди, з'єднує Гордія з Варкою, вирвавши її з монастиря, а його з розбійницької ватаги. Показово, що повість закінчується тим, що Гордій таки стає чоловіком тієї, котру кохав, переставши бути старшим боярином і, таким чином, відповідно до авторського задуму, дає надію для України у символічному сенсі.

Тодось Осьмачка констатує, що впала стара Україна і «не сила була козацька поставити до світового столу на захист України ні дипломата мудрого, і ні однієї книги великого поета у їх бібліотеки, і ні однієї картини у

їх музеї, і ні одного вченого до їх академій, який розумівся б і на політиці, і на мистецтві» [54, с.89].

Усе це виходить за межі вимріяного селянського раю, а тому найбільша екзистенційна тривога письменника полягає в тому, що прийдешня Україна вже буде пеклом, вона буде зовсім інша і вже не здійснить селянської утопії.

Герої Осьмачки караються за провини тих, хто руйнував сакральність селянського раю. Пекельний символ цих винуватців – страшний Маркура Пупань, предтеча червоного терору і сталінського голодомору 1932 – 1933 років. Повість «Старший Боярин» - гімн тій Україні, якої не стало і яка не воскресне, бо невідхильна рука фатуму штовхнула її у вогняне пекло.

РОЗДІЛ IV. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ УЛАСА САМЧУКА ТА ТОДОСЯ ОСМАЧКИ В РАКУРСІ ЗАЯВЛЕНОЇ ТЕМИ

4.1. Формування історичної пам'яті як освітня проблема

Варто відзначити, що система освіти в Україні упродовж останніх років зазнала суттєвих змін. Насамперед це пов'язано із реформою Нової української школи (НУШ). Нам відомо, що у вересні 2017 року було ухвалено новий закон «Про освіту». Основоположними змінами довготривалої реформи стала зміна підходів до навчання та змісту освіти. Відбулось суттєве оновлення навчальних програм та впроваджено компетентнісний підхід. Концепція НУШ пропонує школярам не банальне запам'ятовування та відтворення тих чи інших фактів, а набуття низки компетентностей за допомогою діяльнісного підходу. Таким чином впроваджується інтегроване та проектне навчання, що сприяє формуванню цілісного уявлення учнями про світ, історичні події, які відображено в художньому творі.

Однак, варто наголосити на тому, що повна середня освіта в Україні за цей час змінювалася не лише структурно чи концептуально, бо події минулих років та десятиліть досить негативно вплинули на процес реалізації освітньої реформи та загалом на розвиток освітньої системи в Україні.

Важким випробуванням спочатку стала пандемія Covid -19, а з 24 лютого 2022 року – повномасштабна війна Російської федерації проти України, що суттєво знизило якість освіти та її доступність загалом. Ці вкрай негативні фактори призвели до часткового закриття шкіл, коледжів та університетів, та їх передислокацію з окупованих регіонів нашої держави.

Зрозуміло, що у таких умовах форма дистанційного навчання стала пріоритетною. Ми можемо тривалий час сперечатися про недоліки та переваги такої форми організації навчального процесу, однак він був чи не єдино можливим у цих умовах. Педагоги відзначали, що відносно повної

середньої освіти, то названий формат навчання є малоефективним, бо це пов'язано із проблемами дисципліни учасників освітнього процесу та технічного забезпечення. Останню проблему можемо вважати найкритичнішою, враховуючи досвід блекаутів, через руйнування ворогом енергетичної інфраструктури.

Ми розуміємо, що перевагою дистанційного навчання є можливість використання широкого спектру інноваційних форм та методів навчання, що робить урок цікавим та захоплюючим. За умови професійної та відповідальної роботи вчителя, та відповідних технічних умов можна зберегти та навіть підвищити загальний рівень якості навчальної складової. Проте виховання, як провідна мета освітнього процесу, залишається другорядною через відсутність безпосереднього контакту вчителя з учнем. Більше того, необхідність виконання робочої програми, в умовах постійних сирен повітряної тривоги та відсутністю електроенергії, часто втрачається чи не найважливіша компонента навчання – виховна.

Літературна освіта є джерелом духовного спадку нації та засобом передачі досвіду між поколіннями, а тому відсутність осмисленого читання та детального аналізу провідних ідей та мотивів творів перетворює їх лише до стислого переказування змісту. Вже сьогодні провідні методисти обговорюють нагальну проблеми кліпового мислення учнів. У такий спосіб в українську літературу прийшли чартер-буки, комікси за програмними творами, сюжетні ланцюжки та ін.

Зрозуміло, що є певний пласт програмної літератури, який можна реформувати та опрацьовувати з використанням запропонованих технологій та методів. Проте коли ми говоримо про художні тексти, які відтворюють травматичний та трагічний досвід попередніх поколінь українців, то такий підхід є неприйнятним.

Тим більше, що міністр освіти Оксен Лісовий справедливо наголосив, що «система освіти має формувати у молодих українців історичну пам'ять» [23]. Розвиваючи думку, він зазначає: «Недостатньо знати цифри, факти й

послідовність подій, - важливо формувати у молодого громадянина історичну пам'ять на емоційному рівні. Це біль, але він є часткою нашої історії і, не відчуваючи емоційного зв'язку з попередніми поколіннями, не розділяючи болю трагедій і тріумфу перемог попередніх поколінь – нацією не станеш» [23].

Невипадково, що саме у 2022 році зміст навчальних програм загальної середньої освіти було переглянуто та оновлено, бо поштовхом стала воєнна агресія Росії проти України. Зміни у змісті викладового матеріалу з урахуванням нових історіографічних напрацювань. Першочергово це стосується програм предметів з історії України: «Історія України», «Всесвітня історія» для 6-11 класів, та курсу «Історія: Україна тв. Світ» (10 клас).

Ми переконані, що не менш важливим аспектом літературної освіти є вилучення російських та білоруських авторів зі шкільної програми, що активно втілюється за останній час. Першочергово це стосується предмета «Зарубіжна література». Натомість учні будуть вивчати творчість таких світового рівня письменників, як О.Генрі, Джон Бойн, Анна Гавальда та інші.

У контексті нашого магістерського дослідження зауважимо, що таких змін у програмі з вивчення української літератури ще недостатньо, незважаючи на численні звернення щодо повернення вилучених у попередні роки творів українських класиків.

Варто пригадати ганебне вилучення, за президентства Віктора Януковича, зі шкільної програми вивчення української літератури роману Уласа Самчука «Марія», який вперше багатогранно розкрив тоталітарні злочини радянського режиму, що призвело до геноциду української нації в період голодомору 1932 -1933 років. Відсутність у програмах творчості Тодося Осьмачки теж є прикладом недосконалості шкільних програм. Звісно, роман-хроніка був заборонений у часи радянщини, а тому зовсім незрозуміло, що й у період незалежності здійснювалася аналогічна політика стосовно проблеми історичної пам'яті. Більше того, у роки президентства

Януковича зі шкільної програми було вилучено такі класичні художні твори як «Великий льох» Т. Шевченка, «Каменярі» І. Франка, «Жовтий князь» В. Барки та інші.

Варто зауважити, що чимало творів, які стосувалися важливої проблеми історичної пам'яті українського народу ХХ століття просто вилучали із шкільної програми та до сьогодні не повернули. Показово, що у 2019 році, коли Національна спілка письменників України у листі до керівництва Міністерства освіти України звернулася із проханням повернути вилучені твори до змісту шкільної програми. Під час аналізу змін в оновленій навчальній програмі із вивчення української літератури, було виявлено, що роман-хроніку «Марія» Уласа Самчука та «Жовтий князь» Василя Барки так і не було включено у список обов'язкових для прочитання творів. Їхнє вивчення у школі зараз не відбувається.

Спроби повернути творчість Уласа Самчука до шкільної програми з української літератури були і в 2022 році, але вона досі залишається лише у довгих списках рекомендованої літератури для прочитання учнями 11 класу.

Здійснюючи сьогодні аналіз програмового матеріалу з української літератури, стає зрозуміло, що художніх текстів, які стосуються проблеми історичної пам'яті, проблеми голодомору є критично мало. Більше того, тема Голодомору, тема тоталітарних злочинів загалом є фактично табуованою у межах шкільного опрацювання. Допускаємо, що це пояснюється складністю сприйняття учнями таких текстів. Проте викриття і засудження геноциду українського народу, засудження насильства і воєнних злочинів сьогодні є чи найважливішою виховною складовою, а тим більше в умовах повномасштабної війни Росії проти України.

Заради справедливості варто відзначити тему засудження війни і жорстокості у новелі Любові Пономаренко «Гер переможений» (1999), яку вивчають у 7 класі, бо цей текст є важливим з точки зору постколоніального прочитання, оскільки змушує учнів замислитися над проблемою фашизму та ролі простої людини у цій системі, відтворюючи особливості життя

полонених німців у місті, яке вони відбудовують, До осмислення трагедії війни учні повертаються також в 11 класі, вивчаючи повість-поему Осипа Турянського «Поза межами болю» (1917).

Оскільки шкільна практика пропонує хронологічний тип подачі літератури, то аналізуючи програми для загальноосвітніх навчальних закладів з української літератури, що чинні з 1 вересня 2018 року, нами виявлено, що вивчення художніх творів, які репрезентують травматичні події ХХ століття, здійснюється здебільшого в 11 класі. Загалом програма пропонує для обов'язкового прочитання лише два твори, які апелюють до проблеми історичної пам'яті, травматичної проблеми тоталітарного геноциду українців. Окремо стоїть роман «Тигролови» (1944) Івана Багряного, у якому відтворено протистояння людини проти тоталітарної системи.

Ми переконані, що повісті Тодося Осьмачки «Ротонда душогубців», «План до двору», «Старший боярин» та роман – хроніка «Марія» Уласа Самчука також викривають систему тоталітарного знуцання над людиною, викривають механізм перетворення її на гвинтика ворожої антиукраїнської системи, а тому ці твори варто ввести в перелік текстів для обов'язкового прочитання.

Сьогодні залишається чимало питань до рівня якості освіти в Україні. Оскільки пропонована програма зорієнтована на Концепцію «Нової української школи», то вивчення української літератури має відбуватись у формі синергії різних дисциплін. Тому пріоритетним завданням повинно бути висвітлення проблеми історичної пам'яті у взаємозв'язку художньо-текстових інтерпретацій та історичного фактажу подій ХХ століття.

Задля цього необхідно наголошувати на важливості відтворення фактів реальної дійсності, яка не спотворена радянською ідеологією, а також сучасною російською пропагандою, що спрямована на перекручування реальних історичних подій та на заперечення права українського народу на державне життя. Особливо це актуально у період повномасштабної російсько-української війни, тому необхідно пильно стежити за

гуманітарною безпекою країни. Лише вдумливе прочитання й аналіз травматичного досвіду українців здійснює процес деколонізації історичної пам'яті та формування національної ідентичності.

4.2. Розгорнутий план-конспект уроку «Урок позакласного читання. Улас Самчук роман «Марія», розкриття проблеми голодомору крізь призму літератури. Улас Самчук роман «Марія», розкриття проблеми голодомору крізь призму літератури.»

Тема: Урок позакласного читання. Улас Самчук роман «Марія», розкриття проблеми голодомору крізь призму літератури.

Мета:

навчальна: ознайомити учнів із романом «Марія» як твором про Голодомор 1932–1933 років; виявити та проаналізувати основні проблеми, які піднімає автор у романі, розвивати вміння аналізувати літературний твір, виділяти проблематику та художні засоби.

розвивальна: розвивати критичне мислення, уміння формулювати власні думки та висновки; стимулювати уяву та асоціативне мислення через співвіднесення художніх образів твору із реальними історичними подіями; розширити словниковий запас учнів, удосконалити навички роботи з текстом.

виховна: виховувати повагу до трагічних сторінок української історії та шанобливе ставлення до жертв Голодомору; виховувати патріотизм, громадянську свідомість та відповідальність за збереження історичної правди; формувати емпатію, здатність співчувати.

Тип уроку: комбінований, урок позакласного читання

Клас: 11

Обладнання до уроку: портрет Уласа Самчука, презентація, стікери, роздруковані уривки з роману «Марія», картки для завдань у групах, фліпчарт для колективної роботи, запалена свічка як символ пам'яті.

Хід уроку

1. Організація класу до уроку.

1.1 Привітання

1.2 Привернення уваги

Вчитель запалює свічку та зачитує вірш:

Тиха земля, мовчазнії поля,
Згасли вогні у хатах.

Голод косою ішов без упину,
Глухо дзвеніли простори.

Вічна скорбота за зламані душі,
Що тихо пішли до зорі.

Пам'ять жива у серцях поколінь,
Правда лунає крізь роки.

2. Повідомлення теми й мети уроку.

2.1. Слово вчителя та питання до учнів:

1. Як ви думаєте, з якими подіями в Україні ця поезія пов'язана?
2. Яке слово допомогло зрозуміти, що це за подія?
3. Чи викликала якісь асоціації вона у вас? Які?

Вдома ви самостійно мали ознайомитися з романом «Марія». На уроці ми будемо з вами обговорювати, вивчати ті непрості для нашого народу роки, щоб відроджувати в своїх серцях генетичну пам'ять.

III. Актуалізація опорних знань.

3.1. Метод «Думай-Пиши-Обговорюй»:

Учитель пропонує учням написати на стікері одне слово, яке, на їхню думку, найкраще характеризує Голодомор. Стікери прикріплюються на дошку.

- Яке слово з'являється найчастіше?
- Чому ви обрали саме ці асоціації?

Трагедія Голодомору є не лише історичною подією, а й великою моральною раною національного масштабу. У літературі це відображено через образи, які викликають у нас емоції, а також допомагають зрозуміти суть подій.

3.2. Презентація проєкту учнями про Уласа Самчука

IV. Вивчення нового матеріалу

4.1 Розшифровка слова

На екрані ви бачете деякі слова всі вона пов'язані з нашою темою. Але в них зашифроване слово. Яке?

Шифр: Голод, Етнос, Народ, Осиротіння, Цвинтар, Істина, Доля.

Яке визначення слова «геноцид»?

“Геноцид — це систематичне знищення або знищення частини національної, етнічної, расової чи релігійної групи.”

4.2. Сторінка історії

Перегляд уривку відео “Голодомор, як відповідь на селянські повстання”

- Як політичні дії радянської влади призвели до трагедії?
- Що найбільше вас вразило у переглянutoму матеріалі?

4.3. Слово вчителя.

Багато років тема Голодомору замовчувалася, а факт свідомого винищення українського народу заперечувався владою. Радянська пропаганда докладала значних зусиль, щоб приховати масштаби трагедії та її причини. Свідчення очевидців і численні факти, що підтверджували геноцид, суворо переслідувалися, а будь-яка згадка про голод розцінювалася як ворожа діяльність.

Проте вже за кілька років після трагедії почали з'являтися твори, які несли правду. Першим і найяскравішим з них став роман Уласа Самчука *«Марія»*. Написаний у 1933 році, коли голод ще тривав, цей твір став справжнім «літературним спалахом», художнім документом, що увічнив пам'ять про мільйони загинув.

Самчук не був безпосереднім свідком Голодомору, але він зумів відчувати біль нації, передавши його через долю простої селянської жінки. У романі *«Марія»* відобразилася вся трагедія українського села: занепад традиційного укладу життя, примусова колективізація, репресії, злам людських долів і невимовний голод, який забрав у людей найцінніше — право на життя.

Твір став важливим літературним свідченням для світу, адже був опублікований за кордоном, у Чехословаччині, де жив і працював Улас Самчук. Він відкрив очі міжнародній спільноті на катастрофу, що відбувалася в Україні. Роман *«Марія»* — не лише літературний твір, а й крик про допомогу, спроба захистити свій народ через слово, яке не можна заглушити чи заборонити.

Ця книга символізує боротьбу за історичну правду і національну пам'ять, ставши безсмертним пам'ятником жертвам Голодомору. Вона закликає нас пам'ятати, щоб подібні трагедії більше ніколи не повторилися.

4.4 Аналіз роману . Метод «Літературний пазл»

Клас поділяється на три групи. Кожна група отримує завдання:

Група 1: «Книга про народження Марії». Завдання: описати ідеальне життя героїні та з'ясувати, як традиції визначають її долю.

Група 2: «Книга днів Марії». Завдання: визначити, як змінюється життя через соціальні та політичні катаклізми.

Група 3: «Книга про хліб». Завдання: знайти художні засоби, що передають трагедію Голодомору, і пояснити їхнє значення.

Презентація групових висновків.

Групи представляють свої результати у вигляді схем, малюнків чи коротких виступів.

4.5. Голос Марії

Учні працюють у парах. Завдання: уявити, що Марія має можливість звернутися до майбутніх поколінь. Напишіть її послання (3–4 речення).

Після виконання кілька пар зачитують свої роботи.

V. Підсумок уроку

5.1. Рефлексія

Учитель звертається до класу:

- Як ви вважаєте, чому такі твори, як «Марія», важливі для українців?

- Що дає нам знання про Голодомор через літературу, а не лише через підручники історії?

2. Емоційне завершення

Учитель запитує, для чого була запалена свічка на початку уроку. Після відповідей пропонує вшанувати хвилиною мовчання жертв Голодомору.

VI. Домашнє завдання

1. Знайти й підготувати інформацію про свідчення очевидців Голодомору.
2. Підготувати виставу уривку твору “Марія” на виховний захід присвячений дню пам’яті жертв Голодомору.

Висновки до розділу

У четвертому розділі нашої магістерської роботи «Формування історичної пам'яті як освітня проблема» визначено важливі особливості роботи з історичною пам'яттю у рамках шкільної літературної освіти та запропоновано методичні рекомендації у формі розробки уроку з позакласного читання для учнів 11 класу на тему: «Урок позакласного читання. Улас Самчук роман «Марія», розкриття проблеми голодомору крізь призму літератури».

Як ми уже зазначали, система освіти в Україні зазнала значних змін упродовж останніх років. Окрім якісних змін підходів до вивчення та змісту освіти, що пов'язано із реформою Нової української школи (НУШ), значний негативний вплив на систему освіти мали суспільно-політичні зміни (пандемія Covid - 19, а також повномасштабна війна Росії проти України).

Зміна форми навчання та значні супутні труднощі із енергопостачанням через масові бомбардування російськими військами об'єктів енергетичної інфраструктури в Україні суттєво ускладнили процес навчання та знизили рівень якості освіти. Повномасштабна війна вплинула не лише на рівень досягнень навчальної складової, але й на зміст навчальних програм загальної середньої освіти, який було переглянуто та оновлено. Тому, на наш погляд, важливим етапом є зміна методичних підходів до освітнього процесу, формування нових критеріїв осмислення радянської тоталітарної спадщини, імперського минулого загалом, а також імперської сутності теперішньої Росії, яка позиціонує себе спадкоємицею СРСР та російської імперії Романових.

Насамкінець варто відзначити, що програма для загальноосвітніх навчальних закладів з української літератури таких змін не зазнала. Під час аналізу змін в оновленій навчальній програмі із вивчення української літератури, нами було виявлено, що творів, які репрезентують травматичну історичну пам'ять українського народу є дуже мало і вони пропонуються для

вивчення лише учнями старших класі, а цього є недостатньо, щоб повноцінно реалізувати актуалізацію історичної пам'яті, особливо в умовах новітнього геноциду українців.

Висновки

Проза голодомору, зокрема у творчості Уласа Самчука та Тодося Осьмачки, дійсно не є просто політичною маніфестацією або соціальною критикою, а скоріше психологічно складним, екзистенційним осмисленням трагедії, яка відбувалася на тлі тоталітарного суспільства. У творах цих авторів, голод і його наслідки зображені як випробування межових станів людського буття, яке стає важким і безжальним у контексті державної репресії, ізоляції та морального спустошення. Вибір, перед яким постають герої, — чи бунтувати, чи здатися, чи обрати самогубство — підкреслює не тільки соціальну катастрофу, а й глибоке особисте, індивідуальне страждання людини, яка втрачає себе в умовах тотального безсилля та безнадії.

Тематична багатопроблемність таких творів, де поєднуються питання життя і смерті, самотності і відчуження, створює складну картину людського існування в умовах національної трагедії. Ці питання не обмежуються лише соціальними або політичними аспектами, а проникають глибоко в психологічний і моральний світ персонажів. Це, в свою чергу, зумовлює стильовий синкретизм у творчості Самчука та Осьмачки, де реалістичне зображення голодомору переплітається з філософськими, символічними елементами, а також з використанням наративних методів, що поєднують документальні та художні елементи. Особливо важливим є те, що ці твори не тільки передають історичну реальність, але й формують морально-філософський осмислення трагедії, яке передає складність та абсурдність того часу. Вони висвітлюють не тільки фізичний голод, а й духовний голод, що охоплює цілі покоління, і покликані змусити читача замислитися над вибором людини в умовах моральної катастрофи, де національна і особиста ідентичність опиняються під загрозою.

Повісті «План до двору», «Ротонда душогубців» та роман «Марія» — літописи злочинного винищення українства в часи примусової колективізації, так званого розкуркулення, безпідставних арештів і політичних обвинувачень

– всього того, що чинило НКВД у своїй нелюдській жорстокості. Винищення українського села здійснювалося не лише фізично, а й морально, порушувались основи людського співжиття, знецінювалися духовні орієнтири людини.

Певна тематична та образно-стильова окремішність простежується у повісті-передбаченні «Старший боярин», яка написана у лірико-романтичному та символічному ключі. У повісті використано поетику народних демонологічних оповідань, засобів романтизму, бо, на наш погляд, зображуване життя для автора стає образом пекла, того екзистенційного пекла, в якому пропадають його герої. Образ пекла – один з атрибутів барокової літератури, як місце кари грішникам, які потрапили туди з власної волі. Недаремно в повісті Маркура Пупань – чорт і панський прислужник, який руйнує життя і душі людей.

Повісті Тодося Осьмачки – не що інше як душевна драма, де боротьба з дияволом стає першочерговим завданням. Сюжетна канва творів Уласа Самчука і Тодося Осьмачки увібрали в себе трагічні епізоди катування України, репресій, дні і ночі в психіатричних лікарнях, еміграцію. Через усе це пройшли письменники та провели своїх героїв.

Якщо роман Уласа Самчука «Марія» написаний у формі «хроніки одного життя», то повісті «Ротонда душогубців», «План до двору» та «Старший боярин» Тодося Осьмачки насичені рисами автобіографізму. Зокрема, образ Овсія Юхимовича автор наділив характером рідного батька, а образ Івана Бруса багато в чому нагадує життя Тодося Осьмачки, бо ці повісті не що інше як душевна драма, де боротьба з червоним дияволом стає першочерговим завданням. Розгортається авторська ідея про трансформацію революції в суспільне злочинство, а революціонера в злочинця на тому етапі, коли він злочинцем уже став, а отже став служителем сатани, який і творить на землі пекло. Початкова сцена, де сатана (Сталін) збирає чортів, щоб дати їм свої настановлення і розіслати по землі, щоб перетворити її у те ж таки пекло. Протеставленням і, водночас, відзеркаленням образу сатани стали

образи Івана Нерадька в «Плані до двору» і Івана Бруса в «Ротонді душогубців», адже їхній спротив іде через слабкість; перший переховується по селах від переслідувань, а другий вдається до імітації божевілья. Обидва митці: один – художник, другий – письменник, і місія кожного, пройшовши пекло, розповісти про нього людям. Місія хоч і велика, але така, що компенсує їхню слабкість, вимушену слабкість, бо іншої ради вже не було.

Роман Уласа Самчука «Марія» дійсно є потужним виразом національної ідеї, в основі якого лежить не лише трагічний опис долі окремої родини під час голодомору, а й глибоке осмислення національного буття українського народу. Проблема національного пробудження, пошук внутрішньої сили для боротьби з національним гнобленням та за право на існування є однією з домінантних у творчості Самчука, і це відображено в його епічному підході до зображення життя. Особливістю «Марії» є те, що роман не тільки описує історичні події, а й розкриває глибинні психологічні та моральні трансформації, які переживають герої під час катастрофи. Вони проходять через процес усвідомлення важливості своєї національної приналежності, що стає визначальним фактором у їхньому боротьбі за виживання, за збереження свого «я» в умовах страшного гноблення. Самчук, створюючи свою епопею, не просто намагається відтворити історичні реалії, а формує модель, де боротьба за національне визволення є постійною і необхідною частиною життя, що відображає його глибоке переконання у важливості відновлення національної гідності та духовної цілісності. Такі теми, як праця на землі та її сакральне значення, взаємозв'язок людини з природою і землею, формують у романі особливу ідеологічну основу, що підкреслює важливість збереження і розвитку українського сільського життя, а разом з тим і культурної ідентичності народу. Ще однією важливою рисою роману є його жанрова особливість — розповідь-попередження, яка передає не лише історичну правду, але й утримує в собі елементи пророчості.

Осьмочений у цій формі текст надає роману особливої епічної сили, що підсилює відчуття величі і трагічності подій. Розповідь-передбачення

дозволяє автору глибше розглянути людську долю в контексті історичних катастроф, роблячи акцент на безперервності боротьби за національне визволення. Аналізовані твори про події 1932-1933 років – це насамперед відбита у народній пам'яті правда про голодомор, правда, яка потрібна сьогодні усій нашій державі, кожній людині в її прагненні до самопізнання, до вивчення тих явищ, які вплинули на моральний стан суспільства, на генофонд нації, які дають нам великий урок для розуміння ролі особистості і народу в історії.

Варто відзначити, що проблема голодомору, в аналізованих творах, постає часто як епізод у житті окремого персонажа, і тоді з вирішенням проблеми голоду пов'язується розгортання сюжету, в процесі чого виявляються особливості характерів усіх трьох груп героїв – злотворців, добротворців, знедолених.

Більше того, у повісті «План до двору» Тодось Осьмачка, чи не вперше в українській літературі, відтворив не стільки сам голод, а дав широку панораму нищення українського села, власне сам процес руйнування його залишків під час і після голоду 1932 – 1933 років.

Справедливо відзначено, що: «...ці твори несуть у собі величезний матеріал для вивчення людської душі, психології людини в нелюдських умовах її існування, розкривають силу духу українського народу в його намаганні знайти духовну опору в минулому, врятувати свій внутрішній світ від морального падіння, знайти в собі сили для виживання» [5, с.18].

Отже, твори на тему голодомору різні за жанровою специфікою, психологією, символізмом, образною системою, але у всіх проблема голоду постає як трагічне тло, через яке розкриваються риси персонажів, і особливого звучання набуває виховний аспект.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Ю. Роман-хроніка Уласа Самчука «Марія»: Україна між космосом та історією. *Слово і час*. 2011. №6. С. 25–33.
2. Білоус Н. Система тестових завдань за романом Уласа Самчука «Марія» *Українська література в загальноосвітній школі*. 2007. №3. С. 48–50.
3. Бондар Н. Улас Самчук. *Живиця* : хрестоматія української літератури ХХ століття : у 2 кн. / упоряд. М. Конончук, Н. Бондар. Київ : Твін інтер, 1998. Кн. 2. С. 119–122.
4. Веретюк О. Художній образ землі як оберегу екзистенції українства у творі Уласа Самчука «Марія». *Улас Самчук – видатний український письменник ХХ ст.* : матеріали урочистої академії, присвяченої творчості митця / відп. ред. Р. Громяк. Тернопіль ; Кременець. 1994. С. 46–50.
5. Гаєвська Н., Линченко М. Добро і зло в романі Уласа Самчука «Марія». *Наукові записки*. 2009. № 85. С. 123–129.
6. Гафарова Т. Трагічна доля українців в умовах тоталітарної системи : урок з використанням інформаційних технологій за романом Уласа Самчука «Марія», 11 клас. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2008. №5. С. 12–19.
7. Гуменюк Г. Образ Марії як уособлення мужньої та вольової жінки: за романом-хронікою Уласа Самчука «Марія» : [розробка уроку з української літератури, 11 клас]. *Українська мова й література в сучасній школі*. 2013. №4. С. 51–54.
8. Дончик В. Важко сказати, хто це міг би витримати. *Дивослово*. 2003. №12. С. 67–69.
9. Денисова Т. Роман і проблеми його композиції. Київ : Наукова думка, 1968. 220 с.

10. Жила С. Відвічне джерело українського Духа (словесний і графічний портрет Т. Осьмачки). *Дивослово*. 1995. №10/11. – С. 59–60.
11. Жулинський М. Йому судилася доля Данте : [про Т. Осьмачку]. *Літературна Україна*. 1991. 16 трав. С. 4.
12. Загнітко А. «Я був не з криці, не з заліза, не з бетону...»: образність у творах Т.Осьмачки *Культура слова* : міжвід. зб. Київ : Наук. Думка, 1994. Вип. 45. С. 31–35.
13. Зборовська Н. На згарищі спаленої душі : [за прозою Т.Осьмачки]. *Сучасність*. 1997. №6. С. 137–144.
14. Зборовська Н. Демонізм як характерна риса прозового дискурсу Осьмачки (за повістю «Старший боярин») *Молода нація* : альманах. Київ. 1997. Вип. 5. С. 127–131.
15. Зелінська. Л. «Марія»: філософія жертвоприношення і українська ментальність. *Волинські дороги Уласа Самчука* : зб. / упоряд. Я. Поліщук. Рівне : Азалія, 1993. С. 46–51.
16. Колісниченко-Братунь Н. Оскарження червоної ротонди : [про повість Т. Осьмачки «Ротонда душогубців»]. *Дзвін*. 1996. №4. С.4–7.
17. Костюк Г. У світі образів ідей та образів. *Сучасність*. 1983. №6. С. 127–130.
18. Кудрявцев М. Холокост-33 в художній інтерпретації. *Дивослово*. 1999. №9. С. 7–10.
19. Кейван М. У самотній мандрівці до вічності : [спогади про Т. Осьмачку]. *Березіль*. 1996. №3/4. С. 58–94.
20. Кизименко О. М. Роман «Марія» У. Самчука – перший твір про голодомор 1932–1933 років : [розробка уроку, 11 клас]. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2018. №33. С. 26–31.
21. Конкретно-історичне та загально-людське в образі Марії (за романом У.Самчука «Марія»). *Твір з української мови та літератури*. Київ, 1996. С. 89–93.

22. Лавріненко Ю. Героїчні почуття вічної правди і краси народу : [до 100-річчя від дня народження Т. Осьмачки]. *Дивослово*. 1995. №1. С. 4–5.
23. Лісовий О. Минув рік з того часу, як тіло нації пронизав новий біль – геноцид на Київщині. Facebook. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02gvAPIHpni2fDZPhbvTRd2kQfUtDbWoswyNNWmfYNhWdNgpby4U8P7WSFZ27GdI&id=100054814783029 (дата звернення 23.10.2024).
24. Луцій Світлана. Роман Уласа Самчука «Марія»: епістолярна історія видань та перекладів *Слово і час*. 2014. №9. С. 69–81.
25. Масенко Л. Україна на переломі: національне і соціальне в повісті Тодося Осьмачки «Старший боярин». *Урок української*. 2006. №10. С. 45–49.
26. Мариненко Ю. Творчість Уласа Самчука в школі (про романи «Марія», «Волинь»: літературно-критичний аналіз). *Українська мова та література*. 2000. № 4. С. 1–10.
27. Мушинська О.В. Вивчаємо творчість Уласа Самчука. Уроки третій і четвертий. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2014. №12. С. 30–34.
28. Морозюк В.М. Не згасни, свічко пам'яті... Трагедія української родини в романі У. Самчука «Марія». *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2012. №22/24. С. 82–86.
29. Надточій О. «І димом пропасти в безодні часу» (до проблеми символістично-екзистенційного синкретизму поезики Т. Осьмачки). *Українська мова і література в школі*. 1999. №2. С. 46–48.
30. Одарченко Т. Спогади про Т. Осьмачку. *Нові дні*. 1988. №463. С. 8–10.
31. Пилипович О. Тодось Осьмачка (фрагменти спогадів). *Сучасність*. 1967. № 1. С. 64–73.
32. Пінчук С. Улас Самчук : [життя і творчість]. *Слово і час*. 1995. № 2. С. 11–17.

33. Пінчук С. Улас Самчук та його роман про голодомор 33-го. *Самчук У. Марія: хроніка одного життя* : роман. Київ : Укр. письменник. 2000. С.171–185.
34. Пінчук С. Дві епохи Уласа Самчука. *Вітчизна*. 1993. № 11/12. С. 141–146.
35. Панас С. Мені аж страшно, як читаю... (Про повість Т.Осьмачки «План до двору»). *Самостійна Україна*. 1951. №12. С.25–28.
36. Рахманова В. Урок-реквієм за романом Уласа Самчука «Марія», 11 клас. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2008. №6. – С. 24.
37. Ронко О. Життєпис Т. Осьмачки. *Сільська школа*. 2000. 12 лип. С. 7.
38. Самчук У. Марія: хроніка одного життя : роман. Київ : Укр. письменник, 2000. 189 с.
39. Самчук У. Марія. Український історичний роман. Київ : Наук. думка, 1997. 281 с.
40. Самчук У. Ідейні мотиви моєї творчості. *Урок української*. 2005. № 3/4. С. 46–53.
41. Ситченко А. Не просто Марія... (Проблема «земля і людина» в романі «Марія»). *Слово і час*. 1997. №8. С. 76–78.
42. Слабошпицький М. Кого любить Америка: «Поет із пекла» – присвячено Т. Осьмачці. *Літературна Україна*. 2003. 16 січ. – С. 4–5.
43. Слабошпицький М. Скорботна книга життя Т. Осьмачки. *Урядовий кур'єр*. 2000. 20 трав. С. 5–9.
44. Слабошпицький М. Поет із пекла (Т. Осьмачка) : роман-біографія. *Київ*. 2003. № 4. С. 19–37.
45. Слабошпицький М. Чужина. Демони : [Т.Осьмачка: митець на тлі епохи]. *Березіль*. 1995. №7/8. С.172–189.
46. Слоньовська О. Аве, Маріє! Розгляд роману У.Самчука «Марія». *Дивослово*. 1995. №7. С. 40–43.

47. Сулима В. Євангельські архетипи «Марії» Уласа Самчука. *Біблія і культура* : зб. наук. праць. Чернівці. 2000. Вип. 1. С. 90–94.
48. Скорський М. Радості і болі рідної землі: деякі аспекти прози Осьмачки. *Дивослово*. 1995. №5/6. С. 53–56.
49. Степанишин С. Гомер із Волині: Улас Самчук: письменник, публіцист, патріот. *День*. 2004. 14 трав. – С. 8.
50. Ткачук М. «Шугав безчолоий голод». (Тема голоду 1933 р. в українській літературі). *Улас Самчук – видатний український письменник ХХ ст.* : матеріали урочистої академії, присвяченої творчості митця / відп. ред. Р. Гром'як. Тернопіль ; Кременець, 1994. С. 34–40.
51. Фенько О. Відгомін архетипу великої матері у творчості Уласа Самчука. *Література. Фольклор. Проблеми поетики* : зб. наук. праць. Київ : Твім інтер, 1997. Вип. 3. С. 198–202.
52. Шевчук В. Людина між свідомістю і природою : [про прозаїчний триптих Т. Осьмачки]. *Кур'єр Кривбасу*. 1998. № 99/100. С.91–116.
53. Шовкова О. Немає кінця нашому життю: Роман Уласа Самчука «Марія»: ідейний зміст, проблематика, образи. *Дивослово*. 2006. №6. С.31–34.
54. Шерех Ю. Над Україною дзвони гудуть (до 100-річчя від дня народження Т.Осьмачки). *Дивослово*. 1995. № 1. С.6–10.
55. Осьмачка Т. Поезії. Повісті. Київ : Наук. думка. 2002. 424 с.
56. Осьмачка Т. План до двору : уривок з повісті. *Дивослово*. 2000. №5. С. 60–61.
57. Осьмачка Тодось. «План до двору». Місто, рік. К-ть с. URL : <http://www.ukrcenter.com>.
58. Осьмачка Т. План до двору. *Осьмачка Т. Старший боярин. План до двору* : романи. Київ : Укр. письменник, 1998. С. 100–239.

59. Яблоновська О. На землі і в серці (художня етнопсихологія Тодося Осьмачки в романі «Старший боярин»). *Урок української*. 2002. №2. С. 38–41.